

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут"

Є. П. Корогодова, В. О. Чернієнко

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Навчальний посібник
до самостійної роботи

Харків "ХАІ" 2006

ББК Э1 я73

Теоретичні проблеми релігієзнавства / Є. П. Корогорова, В. О. Чернієнко. – Навч. посібник до самостійної роботи. – Харків: Нац. аерокосм. ун-т "Харк. авіац. ін-т", 2006. – 79 с.

Розглянуто проблеми релігієзнавчої теорії, її соціогуманітарний контекст, процеси сакралізації, секуляризації, вільнодумства, теоретичної емансипації суспільства й особистості, а також положення релігії в системі державно-правових відносин. Увага акцентується на світоглядній проблематиці теоретичних побудов.

Для студентів усіх спеціальностей.

Бібліогр.: 74 назви

Рецензенти: д-р філос. наук, проф. О. Г. Данільян,
канд. філос. наук, доц. С. В. Качурова

© Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут", 2006 р.

ВСТУП

Інтелектуальна боротьба за переосмислення наших наукових канонів приводить до пошуків більш холістичних методологем, до тенденцій заперечення помилкових заклинань про вільну від оцінок наукову думку, до розуміння, що сама раціональність є ціннісно навантаженим поняттям, що має глибокий сенс у широкому контексті соціальної форми руху матерії, що максимально охоплює.

Якщо хтось використовує наукові теорії в злочинних цілях, не можна сказати, що ці теорії служать йому поганим керівництвом до дії. Необхідно говорити про *науково-ідеологічний* контекст культури індивіда-теоретика, що висловлюється (тут "культура" – це міра людського в людині). Зв'язок між наукою й ідеологією виникає з характеру пізнання, з відносин між об'єктивними законами й інтересами людей. Тут важлива специфіка зв'язку науки й ідеології, ступінь *стихійності* й *усвідомленості* дій людей. Коли інтереси соціальних партій збігаються з дією об'єктивних законів, тоді ідеологічна сторона пізнання не суперечить науці.

Гуманітарні науки (релігієзнавство з їхнього числа) разом з іншими науками виконують дві ключові функції – пізнавальну й утилітарну. Утилітарною зайняті гуманітарні технологи, гуманітарні інженери, їх мета – оптимізація гуманітарних процесів (наприклад, процесів сакралізації та секуляризації). Більше того, пряма задача гуманітарної науки – дати *істинну* ідею, *гасло боротьби* людей, тобто зуміти об'єктивно уявити цю боротьбу як продукт визначеної системи виробничих відносин, зуміти *зрозуміти* необхідність цієї боротьби, її зміст, хід та умови розвитку, не випускаючи з уваги загального характеру боротьби, її загальної мети – повного й остаточного знищення усякого відчуження.

Сьогодні "гасло боротьби" полягає у *свідомому обмирщенні гуманістичної теорії*, отже, втіленні її в соціальну практику. Цей *діалогічний* метод є науково-технічним засобом, що єдино досягає мети – *вільної самодіяльності* гармонійно розвинутої особистості. Це є культурний прорив, у якому теоретична свідомість перетворюється в суспільне буття. У цьому процесі історично прогресивна роль належить адекватній релігієзнавчій теорії, що сприяє цивілізованому діалогу та співробітництву віруючих і невіруючих.

Розділи навчального посібника "Релігієзнавство в системі соціогуманітарного знання. Предмет релігієзнавства" і "Релігія як предмет дослідження" підготовлені Є.П. Корогодовою, розділи "Секуляризація і вільнодумство у західноєвропейській культурі" та "Релігія і церква в системі державно-правових відносин (свобода совісті)" – В.О. Чернієнко.

ТЕМА: "РЕЛІГІЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ. ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА"

Основні поняття:

- релігія, релігієзнавство, філософія релігії, соціологія релігії, феноменологія релігії, історія релігії, вільнодумство;
- предмет релігієзнавства, методи релігієзнавства: каузальний аналіз, історизм, типологічний метод, феноменологічний метод, структурно-функціональний аналіз, герменевтичний метод; толерантність.

При вивченні теми доцільно керуватися таким планом:

1. Філософські та наукові передумови релігієзнавства.
2. Предмет і структура релігієзнавства.
3. Система категорій і понять, методи й принципи дослідження в релігієзнавстві.

1. Філософські та наукові передумови релігієзнавства

У цьому питанні зверніть увагу на те, що релігієзнавство як відносно самостійна галузь наукового знання про релігію оформлюється наприкінці XIX – початку XX століть. Однак відповідні знання накопичувалися протягом сторіч.

Перші спроби раціонального збагнення природи й сутності релігії, причин її появи та впливу на людину і суспільство починалися вже античними філософами. Так, Ксенофан Колофонський (близько 570 – 480 рр. до н.е.), ініціатор елейської школи у філософії, вирішуючи питання про першооснову світу, дійде висновку про повну неспроможність грецького політеїзму. Він переконаний, що богів створили люди «за образом і подобою своєю». Софісти, спираючись на своє розуміння того, що всі явища поділяються на «природні» і створені штучно, визначають релігію як те, що створено «штучно», тобто створено людьми для регулювання їхньої поведінки в потрібному суспільству напрямку. На основі цього висловлюється ідея про можливість виконання релігією політичних функцій – обґрунтуванні й ідеологічному захисті тієї чи іншої влади. Для грека Полібія, «щоб приборкувати юрбу, потрібно тримати її в покорі і страху. Для цього потрібна віра в богів і страх пекла». Цю позицію розділяє і римський мислитель Цицерон (106 – 43 рр. до н.е.).

Досить відомою і популярною була теорія Євгемера (330 – 260 рр. до н.е.), в якій він стверджував, що релігія виникла з обожнювання древніх царів.

Своєрідний внесок у розуміння релігії зробили стоїки. Вони вважали, що боги – це алегорично і символічно виражені енергії, сили і властивості природи, а також її частини: стихії й космічні тіла. Надалі це дало можливість зрозуміти природу релігійної свідомості як символічну.

Особливо звернімо увагу на погляди атомистів Демокріта (500 – 440 рр. до н.е.) і Епікура (341 – 270 рр. до н.е.). Для них очевидно, що богів створюють люди. Але чому? Для Демокріта – під впливом страху перед силами природи, для Епікура – через страх перед смертю. Так у розумінні причин появи віри у богів визначається психологічна детермінанта.

Античність не створила ні релігієзнавства, ні цілісної філософії релігії. *Заслуга древніх мислителів* полягає в тому, що вони, по-перше, показали можливість раціонального пізнання релігії та природного пояснення надприродного. По-друге, вони поставили, сформулювали і запропонували можливі варіанти вирішення проблем походження, природи й сутності релігії, її функцій і ролі в житті людини та суспільства.

Середньовіччя відповідно до властивої йому теологічної парадигми витлумачує релігію як особливого роду зв'язок, «зустріч» людини з Богом. На перший план висувуються питання богопізнання і, отже, релігійної свідомості, релігійно-містичного досвіду, релігійної віри в її співвідносності з науковим знанням. Тут уперше розглядається питання про епістемологічну значимість віри і чітко формулюється основна відмінність релігійної свідомості від інших форм свідомості. Такою є *віра в Бога*.

Епоха Відродження ставить під сумнів богоданість релігії і висуває *ідею її еволюційного розвитку* (див., наприклад, творчість Н. Макіавеллі, Дж. Бруно).

У Новий час, де вищими цінностями стають наукове пізнання і наукова істина, виробляються методи дослідження релігії й відбувається становлення в рамках цілісного філософського знання філософії релігії. У визначеній мірі її родоначальником можна вважати Б. Спінозу (1632 – 1677), що вперше здійснив науково-критичний аналіз Біблії.

Філософи XVII – XVIII століть, розробляючи концепцію «природної релігії», концентрують свою увагу на виявленні особливостей релігійного розуміння світу, джерел і причин його появи. Англійський філософ Д. Юм (1711 – 1776) на основі суб'єктивно-ідеалістичної парадигми доводив, що джерело релігії – афекти, незадоволені пристрасті людей, тривога за майбутнє. Діячі французького Просвітництва XVIII ст., спираючись на матеріалістичне розуміння світу, піддали критиці історичне християнство. Одночасно, використовуючи фактичні дані, подані мандрівниками-місіонерами і вченими Нового часу, вони розвивали ідеї еволюційного підходу до релігії і досліджували такі історичні форми, як фетишизм, тотемізм, культ предків, шаманізм і ін. Вони дійшли висновку, що

обожнювання явищ і сил природи передуює появі культів, що обожнюють суспільні сили.

Проблеми релігії, її сутності й місця в універсумі посідали важливе місце у творчості представників німецької класичної філософії від І. Канта до Г. В. Ф. Гегеля і Л. Фейєрбаха. Саме *Гегель (1770 – 1831) завершив процес становлення класичної філософії релігії як самостійної галузі філософського знання*. У ній релігія розглядається як особливе духовне явище, що закономірно виникає і розвивається, а також підлягає спеціальному філософсько-гносеологічному та логічному дослідженню.

Із середини ХІХ ст. починають активно проводитися дослідження в області мовознавства, етнографії, первісної культури. Разом із ними релігієзнавська проблематика виходить за рамки філософії релігії. Релігія все більше стає об'єктом емпіричного вивчення.

Друга половина ХІХ століття стала часом офіційного визнання релігієзнавства, незважаючи на різке неприйняття його з боку європейської офіційної церкви. Церква вважала, що створення науки про релігію неможливо в силу того, що вона (релігія) багато в чому ґрунтується на ірраціональних началах. Віра стверджується «не на мудрості людській, а на силі Божій» (І Кор. 2:5). Тому наука за допомогою своїх раціональних методів не в змозі ні проникнути в сакральні таємниці релігії, ні відкрити її сутність. Крім того, з погляду церкви, створення релігієзнавства і не бажано, тому що воно, як світська протипага богослов'ю, призведе до духовного сум'яття людей.

Видатну роль у визнанні релігієзнавства відіграв відомий американський лінгвіст ХІХ ст. Макс Мюллер (1823 – 1900). Він один із перших (у лютому 1870 р.) починає читання курсу лекцій з релігієзнавства в Королівському інституті Великобританії. У 1873 році цей курс лекцій був виданий у Лондоні під загальною назвою «Введение в науку о религии». У цій книзі Мюллер виклав своє розуміння методологічних основ нової науки. Він став засновником міфологічної школи в релігієзнавстві, вважаючи, що основний шлях пізнання релігії – це розкриття природної символіки релігійних текстів.

У ХІХ ст. під впливом О. Конта (1798 – 1857) і Г. Спенсера (1820 – 1903) відбувається виділення соціології як особливої науки про суспільство в системі наук. А на рубежі ХІХ – ХХ століть завдяки творчості Е. Дюркгейма (1858 – 1917) у Франції, М. Вебера (1864 – 1920) і Е. Трельча (1865 – 1923) у Німеччині відбувається *оформлення соціології релігії* у відносно самостійну галузь соціологічного знання. У цей же час відбувається розвиток наукової психології, що обумовлює можливість емпіричного вивчення психологічних особливостей релігійних особистостей. У праці американських психологів Ст. Холла (1844 – 1924), У. Джеймса (1842 – 1910), Дж. Леуба (1868 – 1924), Е. Старбека (1866 – 1947) складається й оформляється *психологія релігії* як відносно самостійна наукова дисципліна.

XIX ст. характеризувався також розгортанням археологічних та етнологічних досліджень первісних культур Африки, Америки й Австралії. Вони підвели наукову думку до необхідності вирішення питання про походження й еволюцію релігії як невід'ємного елемента культури народів на основі конкретно-історичних фактів. Е. Тейлор, Д. Фрейзер, Спенсер та ін. висловлюють і емпірично обґрунтовують різні концепції історичного буття релігії. Так, до кінця XIX століття в системі історичного знання виділяється *історія релігії*.

Таким чином, наприкінці XIX - початку XX ст. склався комплекс наук, що мають об'єктом свого розгляду релігію: філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, історія релігії. У 20-х роках XX століття стає настійним питання про інтеграцію наук, що вивчають релігію, в одну цілісну (комплексну) наукову дисципліну.

Докладний і додатковий матеріал щодо проблеми філософських і наукових передумов релігієзнавства можна знайти в роботах Г. Гегеля, Д. Юма, Н. М. Нікольського, В. І. Гараджи, Г. М. Майорова і ін. [4; 16; 8; 6; 10].

Попередній аналіз показав, що релігієзнавство до початку XX століття оформлюється у відносно самостійну наукову дисципліну. Тепер необхідно чітко визначити його предмет й основні проблеми.

2. Предмет і структура релігієзнавства

Визначення предмета пов'язано з виявленням місця релігієзнавства в системі соціогуманітарного знання. Тут можливі три підходи до вирішення цієї проблеми. Перший виходить із того, що релігієзнавство як дещо самостійної галузі науки не існує. Знання про релігію завжди інтегровані у відповідні – філософські, соціологічні, психологічні, історичні – системи знань. Другий підхід ототожнює релігієзнавство з історією релігії. Ця точка зору історично виправдана. Першою релігієзнавчою дисципліною, що конституювалася та інституалізувалася як самостійний розділ суспільствознавства, була історія релігії. Нарешті, третій підхід пов'язаний з визнанням релігієзнавства комплексною, відносно самостійною науковою дисципліною, що має свій предмет і методи його дослідження. На сучасному етапі останній підхід є найбільш обґрунтованим і продуктивним.

Предметом релігієзнавства є закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігії; її будова та різні компоненти, її різноманітні феномени, як вони представлені в історії суспільства, взаємозв'язок і взаємодія релігії й інших областей культури. Головним у ньому є філософський зміст, тому що релігієзнавство насамперед займається розробкою найбільш загальних понять і теорій релігії, що, в свою чергу, неминуче пов'язано з вирішенням світоглядних питань. Тому релігієзнавство виконує методологічну функцію стосовно конкретних наук.

Предметне поле релігієзнавства визначило і його структуру. Визнаючи полідисциплінарність сучасного релігієзнавства, у ньому при визначеному узагальненні можна виділити теоретичне й історичне релігієзнавство.

Теоретичне релігієзнавство спрямовано на розкриття глибинної сутності релігії, її закономірностей і функціонування.

Історичне релігієзнавство досліджує конкретно-історичні феномени релігії й створює її діахронне і синхронне зображення.

Основа теоретичного релігієзнавства складають філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, феноменологія релігії

Філософія релігії є базовим розділом релігієзнавства. Вона являє собою сукупність філософських понять, принципів, концепцій, що дають філософське пояснення та розуміння релігії¹.

Основними напрямками філософсько-релігієзнавчих досліджень є дослідження феноменів релігійної свідомості з гносеологічних й епістемологічних позицій; вивчення релігійного досвіду, як «звичайного», так і «містичного»; вивчення мови релігії, її свідомості чи безглуздості.

Слід особливо зазначити, що в рамках релігієзнавчого комплексу філософія релігії не тільки прагне до розкриття глибинних сутнісних властивостей релігії, але і виконує особливу методологічну функцію, поєднує теоретичне релігієзнавство в єдине ціле.

Соціологія релігії вивчає суспільні основи релігії, соціальні закономірності її виникнення, розвитку і функціонування, її структуру й окремі елементи, місце, функції та роль у суспільній системі, вплив релігії на інші елементи цієї системи і специфіку зворотного впливу даної суспільної системи на релігію.

Соціологічний аналіз релігії не обмежується загальносоціологічним рівнем, а припускає її вивчення на рівні групи та на рівні особистості.

Серед проблем, активно обговорюваних у середовищі сучасних соціологів релігії, можна виділити такі: проблеми секуляризації й сакралізації, проблема релігії як одного з головних соціальних інститутів. Актуальною для соціології, особливо для такого напрямку, як структурний функціоналізм, залишається проблема структури і функцій релігії в сучасному суспільстві.

Значну увагу сучасна соціологія релігії приділяє розробці методології та методики емпіричних досліджень релігійності

Психологія релігії досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігійних явищ суспільної, групової й індивідуальної психології (потреб, почуттів, настроїв, традицій і т.д.); зміст, структуру, спрямованість цих явищ, їхнє місце та роль у релігійному комплексі й вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, груп, особистостей.

---

¹ Від філософії релігії слід розрізняти релігійну філософію, у котрій на основі релігійного світогляду розробляється вчення про Бога, про людину, про пізнання світу.

Актуальними для сучасної психології релігії є проблеми співвідношення в структурі психіки віруючих різних компонентів, а саме, емоційних, пізнавальних і вольових процесів, свідомого і несвідомого; співвідношення індивідуального та соціального в психіці релігійного індивіда; впливу типу особистості на релігійну поведінку людини; проблема психологічних характеристик релігійного досвіду. Психологія розвитку займається дослідженням закономірностей релігійного навчання і виховання.

Слід зазначити, що результати досліджень в області психології релігії завжди мали важливе практичне значення. На їхній основі розроблялися прийоми і методи педагогічної практики й ідеологічної діяльності різних інститутів. Цим пояснюється те, що вже на початку ХХ ст. у багатьох теологічних навчальних закладах вводяться курси психології і психіатрії, створюються кафедри і факультети, де проводяться дослідницькі роботи з психології релігії. Результатом таких досліджень була «пастирська психологія», пастирська психотерапія, психологічна екзегетика.

Що стосується *феноменології релігії*, то серед релігієзнавців немає повної згоди у визначенні її предмета. Разом з тим загалом предметне поле феноменології може бути визначено в такий спосіб: феноменологія релігії співвідносить уявлення, ідеї, цілі й мотиви індивідів, які практично взаємодіють і знаходяться в комунікації з поглядом значень, що реалізуються, і змістів. З урахуванням цього вона дає систематичний опис явищ релігії, класифікує їх на основі зіставлення і порівняння [9, с. 6].

Усі проблеми теоретичного релігієзнавства, представлені у філософії релігії, соціології релігії, психології релігії, феноменології релігії, тісно пов'язані між собою, а їхнє вирішення нерідко здійснюється на шляху сполучення різних філософських, соціологічних, психологічних, феноменологічних методів дослідження.

Історичне релігієзнавство – це, насамперед, історія релігії, що, подібно філософії релігії, почала формуватися як релігієзнавча дисципліна раніше соціології, психології, феноменології. Вже в ХVIII ст. у працях французьких просвітителів ставиться і висвітлюється ряд проблем історії релігії, як-то: проблема ранніх форм релігії, їхньої еволюції, співвіднесеність ранніх і сучасних релігій.

Історія релігії вивчає виникнення й еволюцію окремих релігій у всій різноманітності їхніх особливостей, відтворює минуле релігій у конкретності їхніх форм, накопичує і зберігає інформацію про численні релігії, що існували й існують.

У визначенні та вирішенні задач в історії релігії існує два напрямки. Прихильники одного з них вважають, що задачею історії релігії є збір і аналіз описових даних і вивчення релігійних текстів. Представники іншого напрямку бачать свою задачу не тільки в зборі даних, але й в їхньому теоретичному аналізі, порівнянні, класифікації, типологізації й

узагальненні. Для сучасної західної історії релігії більш характерний перший підхід. Історичне релігієзнавство активно використовує матеріали і факти, що представляються археологією, етнографією та іншими історичними дисциплінами.

Теоретичне й історичне релігієзнавство знаходяться в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності, утворюючи єдиний комплекс знань – релігієзнавство.

Іноді поряд із перерахованими вище розділами в релігієзнавстві виділяють ще один – *історію вільнодумства*. У цьому розділі розкриваються зміст вільнодумства, закономірності його розвитку, функції в суспільстві й у житті особистості, досліджуються його різні прояви, описуються його історія і типи.

Додаткові матеріали щодо проблеми предмета і структури релігієзнавства можна знайти у відповідних розділах монографій і навчальних посібників з релігієзнавства [9; 10; 12; 3; 5; 15].

Конституювання релігієзнавства у відносно самостійну наукову дисципліну супроводжувалося виробленням відповідної системи понять і категорій, методів і принципів дослідження. Вони розглядаються в третьому підрозділі теми.

3. Система категорій і понять, методи і принципи дослідження в релігієзнавстві

Система понять, термінів і категорій у релігієзнавстві визначається специфікою і структурою предмету. В силу цього можна виділити такі *класи понять, категорій і термінів*:

1) загальні філософські та соціально-філософські поняття й категорії, такі, як «буття», «свідомість», «відображення», «відчуження», «істина», «омана», «суспільство», «символ», «культура» і т.ін.;

2) поняття і терміни, що прийшли з логіки, етики й естетики: «знак», «значення», «зміст»; «совість», «добро», «зло», «любов», «відповідальність», «милосердя», «жаль»; «краса», «гармонія» і т.д.;

3) у третю групу можна виділити загальнонаукові поняття: «структура», «система», «функція», «роль» і т.п.;

4) окрему групу складають такі наукові поняття, як «епоха», «право», «почуття», «ілюзія», «віра», «настрій» і т.ін.;

5) особливу понятійну систему складають (а) спеціальні релігієзнавчі поняття: «теологія», «релігія», «релігійний культ», «релігійний досвід», «церква», «храм» і т.ін.; а також ті поняття, при використанні яких необхідно постійно мати на увазі їхнє релігійне значення – «Бог», «ангел», «рай», «пекло», «карма», «бодхисатва», «лама» і т.ін.; (б) група понять, у яких виражається процес зміни релігії та релігійності: «сакралізація», «секуляризація», «церквоутворення», «деміфологізація» та ін.

Оволодіння сукупністю значень і смислів понять і категорій релігієзнавства дозволяє адекватно описати і зрозуміти релігію у всій повноті її явища й сутності.

Важливе значення для ефективності пізнання феномена релігії мають *методи її дослідження*. У релігієзнавстві з успіхом використовують різноманітні методи - філософські, загальнонаукові та частковонаукові, теоретичні й емпіричні: системний підхід, аналіз і синтез, діалектика і синергетика, абстрагування й узагальнення, індукція і дедукція, спостереження, експеримент і т.ін. У відповідних розділах використовують свої методи. Так, наприклад, у соціології релігії плідні методи встановлення соціальних фактів, вивчення документів, опитування різного роду, методи первинної обробки отриманих даних – групування, ранжирування. Психологія релігії використовує аналіз біографій, проєктивні тести, методи дослідження установок і диспозицій особистості, соціометрію, особистісні опитники й ін. Разом з тим у релігієзнавстві розроблені такі методи, що інтегрують окремі прийоми і методи. Серед них:

- *каузальний аналіз*, орієнтований на виявлення причин виникнення й еволюції різних явищ релігії;

- *історизм*, що виходить з єдності історичного і логічного. Тут використовується логіка історії, що дозволяє зрозуміти сучасний стан об'єкта як сталого явища. Історизм може виступати в декількох різновидах: як генетичний підхід, як актуалізм, як порівняльно-історичне дослідження;

- *типологічний метод*, що являє собою сукупність процедур розчленовування й угруповання досліджуваних об'єктів за якими-небудь ознаками;

- *феноменологічний метод*, що включає в себе сукупність прийомів з'ясування змістів і значень у духовній, релігійній взаємодії людей;

- *герменевтичний метод*, який пов'язаний з феноменологічним методом і застосовується для досягнення розуміння релігійних явищ;

- *структурно-функціональний аналіз*, спрямований на розкриття будови та функціонування релігії як системи [9; 10].

Перш ніж завершити вивчення методів релігієзнавства, необхідно звернути увагу на те, що серед учень про релігію є релігійні (конфесіональні) та нерелігійні (світські, академічні). Автори першої групи вважають, що в основі розуміння релігії має бути релігійна віра, без якої розкриття сутності цього феномена неможливо і ніякі методи дослідження тут не допоможуть. Друга група дослідників переконана, що правильно вибрані методи дають можливість адекватного пізнання і розкриття феноменів релігії. Дослідження релігії може бути нормативним, де переважають оцінні судження, і дескриптивним, орієнтованим на одержання максимальної об'єктивності у виявленні сутності, структури і розвитку релігії. Релігієзнавство сформувалося і нині розвивається на основі академічного дескриптивного підходу.

Специфіка предмета релігієзнавства обумовила ряд принципів вивчення, викладення й обговорення релігієзнавчих проблем. Це – принцип строгої об'єктивності й конкретно-історичного розгляду предмета; принцип розгляду релігії, релігійних феноменів, так само як і вільнодумства в контексті розвитку духовної культури; принцип, що передбачає викладення і обговорення питань мовою толерантності, терпимості, діалогу релігійних і нерелігійних поглядів на людину, суспільство, світ.

Результатом вивчення теми можуть бути такі висновки:

1. Знання про релігію, зародившись у лоні філософії в стародавності і будучи доповнено і розвинуто емпіричним матеріалом, накопиченим історією, археологією, соціологією, психологією, оформилося на рубежі XIX – XX ст. у відносно самостійну комплексну наукову дисципліну – релігієзнавство.

2. Релігієзнавство вивчає виникнення, розвиток, функціонування релігії, її будову, окремі елементи й їхні взаємозв'язки; її історичні феномени, взаємодія релігії та інших областей культури.

3. У структурі релігієзнавства виділяються теоретичне й історичне релігієзнавство. Теоретичне релігієзнавство (філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, феноменологія релігії) розглядає релігію в її істотних, необхідних, загальних характеристиках; історичне – у конкретно-історичному бутті.

4. Релігієзнавство має свою систему понять і категорій, що дозволяє адекватно описати предмет дослідження – релігію, в її всебічних внутрішніх і зовнішніх зв'язках.

5. У ході розвитку релігієзнавства в ньому були вироблені відповідні предмету методи дослідження: Каузальний аналіз, історизм, структурно-функціональний аналіз, феноменологічний, герменевтичний методи й інші.

6. Специфіка предмета релігієзнавства обумовила необхідність введення ряду принципів роботи з релігієзнавчим матеріалом: принцип об'єктивного конкретно-історичного підходу до релігії; принцип, що вимагає розгляду релігії як невід'ємного елемента духовної культури; принцип толерантності й терпимості під час обговорення.

7. Курс релігієзнавства сприяє розвитку світоглядної, комунікативної, правової, політичної культури і ствердженню гуманістичної орієнтації особистості й суспільства.

Запитання для самоперевірки

1. Коли зароджується раціональне знання про релігію? Які етапи у своєму розвитку воно проходить?

2. Коли і під впливом яких процесів релігієзнавство оформлюється у відносно самостійну галузь знання?

3. Який предмет релігієзнавства?

4. Які розділи в релігієзнавстві існують?
5. Чим визначається категоріально понятійний апарат релігієзнавства і які групи понять, термінів і категорій у ньому існують?
6. Які методи дослідження застосовують у релігієзнавстві?
7. Які принципи лежать в основі обговорення, дослідження проблем у релігієзнавстві і чому?
8. Що дає особистості вивчення релігієзнавства?

Контрольні запитання і завдання

1. *Визначіть поняття:*
релігієзнавство; вільнодумство; філософія релігії; історія релігії; соціологія релігії.
2. Чому релігієзнавство оформилося у відносно самостійну наукову дисципліну тільки на рубежі XIX – XX століть?
3. Яку релігієзнавчу дисципліну представляють: Г. Гегель; М. Вебер; У. Джеймс; Е. Тейлор?
4. Чому філософія релігії виступає основою змісту релігієзнавства?
5. Хто із засновників релігієзнавства вважав, що основний шлях пізнання релігії – це розкриття природної символіки релігійних міфів?
6. Чому богослови вважають, що створення науки про релігію неможливо і небажано?
7. Як Ви вважаєте, чому під час обговорення питань про релігію потрібні об'єктивність і толерантність?

ТЕМА: "РЕЛІГІЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ"

Основні поняття теми:

- релігія, теологія, трансцендентність, супранатуралізм, іманентність;
- детермінанти релігії, соціальні детермінанти, психологічні детермінанти, гносеологічні детермінанти;
- релігійна свідомість, повсякденна релігійна свідомість, концептуалізована релігійна свідомість, релігійна віра, релігійний досвід; релігійна діяльність, релігійний культ; катарсис; релігійні відносини, релігійні організації, церква, секта, деномінація, харизматичний культ;
- функції релігії, соціальна роль релігії.

При вивченні теми доцільно керуватися таким планом:

1. Основні підходи до визначення сутності релігії. Сутнісні характеристики релігії.
2. Детермінанти релігії.

3. Структура релігії: її основні елементи і зв'язки між ними.

4. Основні функції та роль релігії в суспільстві.

Вивчення теми доречно почати із з'ясування етимології слова «релігія». Тут слід зазначити, що первісне його значення закладається латинським терміном «religio». Порівняльно-мовознавчі дослідження пропонують кілька варіантів розуміння цього терміна. Найбільш визнаними є варіанти римського мислителя Цицерона (106 - 43 рр. до н.е.) і християнського апологета Лактанція (близько 250 – після 325). Цицерон утворював зазначений термін від латинського «relegete» – йти назад, повертатися, знову читати, обмірковувати, збирати, споглядати, боятися – і характеризував релігію як богобоязнь, страх і шанування богів, ретельне обмірковування всього того, що має відношення до цього шанування. Лактанцій думав, що слово «religio» походить від латинського дієслова «religare» – в'язати, зв'язувати, прив'язувати, сковувати – і стосовно до релігії означає «зв'язування»; «узи, що з'єднують нас з Богом у служінні Йому і покорі через благочестя». Запропоноване Лактанцієм значення слова «релігія» закріпилося в християнській культурі.

Тепер, з огляду на значеннєві навантаження слова «релігія», можна приступати до вивчення самого феномена релігії.

1. Основні підходи до визначення сутності релігії. Сутнісні характеристики релігії

Відразу ж відзначимо, що існували й існують конкретні релігії (їх нараховують більше 5 тисяч), «релігії взагалі» не було і немає. Але для того, щоб зрозуміти весь різноманітний світ релігійних явищ, у релігієзнавстві розробляється відповідне поняття, даються його визначення (вважають, що їх близько 250).

Варто пам'ятати, що стосовно релігії з її різноманітними формами прояву формально-логічна дефініція через указівку роду і видової відмінності не дає бажаних результатів, більш перспективним є шлях синтезу характеристик релігії, одержуваних при розгляді даного феномена з різних позицій.

У релігієзнавстві розроблено ряд концепцій релігії, що розрізняються за пояснювальним принципом: *теологічні* (конфесіональні), *філософські*, *соціологічні*, *психологічні*, *етнологічні*, *міфолого-лінгвістичні* й інші. Вони взаємозв'язані, впливають один на одного, запозичають один у одного визначені ідеї, коректуючи їх відповідно до власних вихідних посилок.

Теологічні (конфесіональні) інтерпретації розуміють релігію «зсередини», на основі відповідного релігійного досвіду. Пояснення варіюються, але загальним у них є уявлення про релігію як зв'язок людини з Богом, з Абсолютом, з Нумінозним, із Трансценденцією і т.п.

Нині в конфесіональному підході представлені дві тенденції в розумінні релігії та її співвідношення зі світом, суспільством: дихотомічна і трансцендентна-іманентна. Для першої характерно розрізнення релігії та суспільства як якісно відмінних одна від одної сфер, визнання трансцендентності (лат. *transcendens* – що переступає, що виходить за межі) сутності й змісту релігії (див., наприклад, творчість П.Флоренського, 20, с. 818). Соціальну сторону мають лише явища релігії, видимі утворення – організації, установи, поведінка та комунікації віруючих. Трансцендентна-іманентна (від лат. *immanens* – що перебуває всередині, властивий чому-небудь) інтерпретація прагне з'єднати релігію і суспільство: релігія притаманна суспільству, існує всередині нього й у той же час виходить за його межі [3, с. 11-32]. Таким чином, тут ідея трансцендентності зберігається, але в переосмисленому вигляді: релігія за сутністю й змістом трансцендентна, але це така трансцендентність, що в той же час іманентна світу. Саме тому релігія є необхідним компонентом буття людини, вона додає зміст і дає початок цінності його існування, як вважає один із прихильників даного підходу Т. Лукман [14, с. 19]. Зазначимо, що подібне розуміння сутності й змісту релігії виникає і розвивається під впливом модерністських течій у теології і створює можливості для розширювального трактування релігії [1; 14, с.17-20].

Філософські інтерпретації релігії відрізняються залежно від вихідних принципів і методів. Так, І. Кант у рамках свого трансцендентального ідеалізму розуміє релігію як « пізнання всіх наших обов'язків як божественних заповідей» [8, с. 224]. Об'єктивний діалектичний ідеаліст Гегель вважає релігію необхідним ступенем у саморозвитку і самопізнанні Духу. Для нього «релігія є знання божественного духу про себе через *опосередкування кінцевого духу*. У найвищій ідеї релігія тим самим не є справа людини, а є у своїй сутності вище визначення самої абсолютної ідеї» [7, с. 367]. На цих прикладах видно, що філософсько-ідеалістична інтерпретація близька до теологічної.

Трохи інші визначення можна знайти у матеріалістів. Так, антропологічний принцип, покладений в основу філософії Л.Фейєрбахом, припускає розуміння релігії як свідомості і самосвідомості людини. «Сутність і свідомість релігії, – пише Л. Фейєрбах, – вичерпуються тим, що полягає в сутності людини, його свідомості і самосвідомості. У релігії немає власного, особливого змісту» [19, с. 52]. Німецькі мислителі К. Маркс (1818-1883) і Ф. Енгельс (1820-1895) виходили в характеристиці релігії з діалектико-матеріалістичного розуміння природи, суспільства і людини. Для них «...усяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, що панують над ними в їхньому повсякденному житті, – відображенням, у якому земні сили приймають форму неземних» [25, с. 328].

Соціологічні інтерпретації релігії, як і філософські, багато в чому залежать від вихідних принципів і методів. Загальним для них є визнання релігії соціальним явищем. Так, один із засновників розуміючої соціології

М. Вебер, який виходив із того, що об'єктом соціології є соціальна дія (таким вона стає, якщо має сенс, суб'єктивно осмислено співвідноситься з діями інших людей), характеризував релігію як спосіб додання змісту соціальної дії: як явище культури вона задає і підтримує визначені змісти. Ця методологічна установка дозволила М. Веберові стверджувати, що протестантизм передував і сприяв розвитку капіталізму на Заході [5]. Інший аспект у поясненні релігії виділяв французький соціолог Е. Дюркгейм, представник позитивізму в соціології. Для нього суспільство – особлива реальність, що включає в себе «соціальні факти», які зводяться не до економічних, політичних, фізичних та інших фактів. «Соціальні факти» об'єктивні, існують незалежно від індивіда і мають примусову силу стосовно нього. Релігія – це «соціальний факт». Вона є системою ідей, «за допомогою якої індивіди уявляють собі суспільство, членами якого вони є і темні, але інтимні зв'язки, що вони з ним мають» [13, с. 229]. Релігія, вважає Е. Дюркгейм, виконує ряд функцій, головними серед яких є створення і зміцнення суспільної солідарності. Вона настільки універсальна, що «відбиває всі соціальні аспекти, навіть найбільш вульгарні і відразливі. Тут можна знайти все ...» [там же, с. 230]. На підставі методології Е. Дюркгейма ряд його послідовників віднесли до числа релігійних феноменів не тільки традиційні релігії, але і будь-які системи цінностей, що витісняють релігію і виконують властиві їй у минулому функції.

Психологічні пояснення виводять релігію з індивідуальної чи групової психіки. Тут найбільш поширені пошуки основ релігії в індивідуально-емоційній сфері. Саме так один із перших пояснив релігію американський психолог, філософ-прагматист У. Джеймс. Для нього релігія – це «сукупність почуттів, дій і досвіду окремої особистості». На базі колективної психології інтерпретував релігію французький психолог Л. Леві-Брюль. Австрійський психіатр і психолог З. Фрейд (1855-1939) застосував принципи заснованого ним психоаналізу і до дослідження релігії. Він визначив її як «колективний невроз». Разом з тим З. Фрейд вважав, що релігія відіграє важливу роль у культурі як засіб захисту від індивідуального неврозу [21]. В аналітичній психології К. Юнга (1875-1961) релігійні уявлення виступають як архетипи колективного несвідомого. «Гуманістичний психоаналіз» німецько-американського філософа, соціолога і психолога Е. Фромма (1900-1980) приводить його до розширювального трактування релігії. Він пише: «...під релігією я розумію *будь-як систему поглядів і дій, якої дотримується якась група людей і яка дає індивіду систему орієнтації й об'єкт поклоніння*» [22, с. 236]. Для нього релігійний досвід необов'язково пов'язаний з теїзмом, а ідея Бога розглядається ним як символічна. Е. Фромм розрізняє авторитарну і гуманістичну релігію.

Не менш популярний сьогодні і *етнологічний* підхід, при якому для пояснення релігії використовують ідеї культурної (соціальної) антропології. Цей підхід вперше запропонований англійським

етнографом Б. Малиновським (1884-1942). Тут релігія розглядається як загальний феномен культури, що існує поряд з магією і наукою. Релігія, з погляду Б. Малиновського, має справу з фундаментальними проблемами людського буття: визначенням місця людини в універсумі, змісту і мети його буття. Оскільки ці проблеми принципово не переборні, остільки релігія ніколи не буде зайвою. Він пропонує «гармоністичну модель» культури, в якій наука, магія і релігія виконують різну, але взаємодоповнюючу роботу у вирішенні загальних культурних задач.

Існують й інші підходи до пояснення сутності релігії. Однак і перерахованих досить, щоб виявити основні характеристики релігії.

У самій загальній формі можна сказати, що релігія є сфера духовного життя суспільства, групи, індивіда, спосіб практично-духовного освоєння світу й область духовного виробництва. Як така вона являє собою: 1) універсальний духовний феномен; 2) прояв сутності суспільства; 3) аспект життєдіяльності людини та суспільства, що необхідно виникає в процесі їх становлення; 4) спосіб існування і подолання відчуження і самовідчуження; 5) відображення дійсності; 6) суспільну підсистему; 7) феномен культури.

Використовуючи оригінальні роботи мислителів [3; 5; 8; 23], а також підручники і навчальні посібники [6; 14; 16], можна розкрити повний зміст основних підходів до визначення сутності й основних характеристик релігії.

2. Детермінанти релігії

При поясненні релігії важливо відповісти на запитання, під впливом яких факторів вона виникає, існує і відтворюється. Відповідь на нього, у визначеній мірі одержуємо при виявленні детермінант релігії, тобто того *комплексу факторів, що створюють необхідність і можливість появи й існування релігії*. Звичайно виділяють соціумні (чи соціальні), соціокультурні, антропологічні, психологічні, гносеологічні детермінанти.

Соціумні детермінанти пов'язані з життєдіяльністю суспільства як цілого; їх утворить сукупність об'єктивних відносин у суспільстві, що панують над людьми у повсякденному житті, далекі їм, продукують неволю і залежність людей від зовнішніх умов. Соціумні детермінанти виявляють себе в двох аспектах – у відношенні людей до природи й у відносинах їх один до одного. Характер відношення людей до природи залежить від рівня розвитку продуктивних сил, техніки, науки. Чим нижче цей рівень, тим у більшій мірі природні сили панують над людьми і, відповідно, тим владніше виявляється цей аспект соціумної основи. (Слід простежити цю тенденцію в історичному розвитку від первісного суспільства до сучасного індустріального й постіндустріального). Разом з тим зверніть увагу на внутрішню суперечливість науково-технічного прогресу. З одного боку, він відкриває широкі можливості для розвитку волі людства й окремого індивіда, багато в чому знімаючи залежність від

природи. Але, з іншого боку, сам науково-технічний прогрес як би створює нові координати залежності, незахищеності й ризику. Навіть самі зроблені технологічні системи не гарантують від несподіваних і катастрофічних збоїв, що особливо небезпечні саме у високотехнологічних областях, таких, як ядерна енергетика, освоєння космосу, гена інженерія й ін. Наростаюча небезпека екологічної кризи також у визначеній мірі пов'язана з наслідками сучасного етапу науково-технічного прогресу.

Соціумні детермінанти діють і у відносинах людей один до одного. Тут слід, насамперед, відзначити стихійність суспільних процесів, результатом чого було те, що суспільні відносини людей виступали не як підсумок їхнього власного об'єднання, а як далека, пануюча сила і сила, що стоїть поза ними. Соціумні детермінанти виявляються в протиріччі інтересів людей при поділі людей на касты, стани, гільдії, класи. Протистояння соціальних груп, держав викликали і викликають соціальні, політичні, класові, міжетнічні, міжгрупові, міжособистісні та інші конфлікти. На всіх етапах історії супутником людства були війни. За деякими підрахунками за час існування нашої цивілізації відбулося близько 15 тис. воєн, у яких загинуло більш 3.5 млрд. людей. Гинуть люди у війнах і сьогодні.

Розвиток відчужених форм власності, експлуатація, поділ праці призводять до формування часткового індивіда, його залежності від заданих обставин життєдіяльності, збільшення ступеня неволі.

Соціумні детермінанти є як би «першодетермінантами», однак вони не можуть самі по собі ні породити, ні визначити форми релігії. Найважливішими детермінантами релігії, що виникають на базі соціумних, є соціокультурні детермінанти. *Соціокультурні детермінанти* — це явища і процеси, в яких знаходить висвітлення «криза культури»: деформація системи цінностей, настання бездуховності, зрушення пріоритетів у бік сцієнтизму, речизму, комерціалізації людських відносин, падіння вдач, поширення шаблонної мас-культури і т.п. В історичному контексті дія цих детермінант добре проглядається в епоху формування християнства.

Антропологічні детермінанти – це ті сторони життя людини як індивіда і як «сукупної людини», в яких виявляється тендітність буття, обмеженість існування – хвороби, епідемії, гена мутація, каліцтво, алкоголізм, наркоманія, геноцид, погроза переродження *Homo sapiens* і зникнення людства.

Соціумні, соціокультурні, антропологічні фактори відбиваються людиною у формі емоцій, настроїв і т.п., утворюючи психологічні детермінанти релігії.

Психологічні детермінанти (чи *передумови*) релігії – це стани, процеси, механізми суспільної, групової й індивідуальної психології, що створюють можливість, сприятливий психологічний ґрунт виробництва і засвоєння релігії. Розрізняють суспільно-психологічні й індивідуально-

психологічні передумови. Звичайно, розрізнення це досить умовне: хоча феномени суспільної й групової психології понадіндивідуальні, вони не можуть проходити інакше, як у психології індивіда. *Суспільно-психологічними* детермінантами є феномени психології суспільства і груп; до них відносять кризові стани суспільно-психологічної атмосфери, мінливий характер спілкування, суспільна й групова думка, неусвідомлені процеси, механізми вселяння, наслідування, психічного зараження, традиції, звичаї і т.п. Понад- і надіндивідуальність суспільно-психологічних феноменів, колективні уявлення та переживання, групові думки, норми і цінності є імперативними стосовно індивіда і примусово нав'язуються йому ззовні, всупереч його волі й свідомості.

Індивідуально-психологічні фактори діють у психології індивіда. Це – переживання всебічної залежності від інших людей, особисті страждання і горе, страх смерті, почуття самотності й занедбаності, відчуття індивідом безвихідності кризової ситуації, в якій він опинився, аморфність і нестійкість Я-свідомості, особиста схильність до поклоніння авторитетам, до делегування волі та рішучості, неусвідомлені і неусвідомлювані процеси, наприклад, становлення самої свідомості, мови, знання; конформізм, явища осяяння, ясновидіння й ін. Багато явищ супроводжуються переживанням у тому чи іншому ступені астеничних емоцій – тривожного чекання, почуття провини та власної неповноцінності, безсилля, занепокоєння від припущення невдачі і нездійсненності надій і т.д. Людина шукає захист від руйнівних сил, стресів і фрустраторів. Неможливість дійсного звільнення приводить до пошуків звільнення духовного. З'являються бачення, пророцтва, в яких на зміну апокаліптичним настроям приходить урочисте поповнення [18].

Гносеологічні детермінанти являють собою ті моменти пізнавальної діяльності, що уможливають виникнення релігійних уявлень, понять, ідей, міфів. Сприятливий гносеологічний ґрунт релігії створюють обмеженість пізнання, з'єднання знань з оманами, відділення один від одного почуттєвої та раціональної ступенів пізнання і відрив їх від практики.

Необхідно звернути увагу на існуюче протиріччя між характером людського пізнання, що за своєю природою і можливостями завжди не обмежене фактичним його здійсненням, завжди обмеженим у кожен даний момент. Власне релігія і розв'язує це протиріччя через апеляцію до віри як вищої форми пізнання.

Особливості пізнавального образу, одержуваного на почуттєвому ступені у відчутті, сприйнятті й уявленні, а саме, його безпосередня предметна співвіднесеність, уявленість у ньому одиничного, кінцевого, минушого, а не сутнісного, загального створюють можливість появи неадекватності, ілюзорності. Крім того, почуттєве пізнання пов'язане з уявою і фантазією. Уява – це перетворююче відображення дійсності, в ході якого створюються образи предметів і ситуацій, не сприйнятних людиною. Уява і фантазія лежать в основі евристичних характеристик

пізнавальної діяльності. На основі почуттєвого досвіду уява репродукує елементи майбутнього образу предмета, а фантазія створює цілісний образ. У цьому процесі можуть бути побудовані уявлення про такі зв'язки, істот, ситуації, яких немає в об'єктивній дійсності, а в силу особливостей почуттєвого образу існує тенденція виявлення поза свідомістю зазначених зв'язків, істот, ситуацій, наділення їх самостійним буттям.

Особливості раціонального пізнання створюють додаткові передумови для релігійного освоєння світу. Відзначимо, що, на відміну від почуттєвого, раціональне пізнання пов'язане зі зовнішнім світом опосередковано і спрямоване на виявлення загальних, сутнісного, причин і необхідності. У силу цього воно має більше можливостей для відриву від дійсності, відльоту від реальності.

Пізнання сутності здійснюється завдяки здатностям мислення до абстрагування, узагальнення й утворення понять. Абстрагування являє собою процес відволікання думки від тих предметів, властивостей, зв'язків, що у визначеному відношенні несуттєві. Абстракції ведуть до пізнання сутності, але вони містять у собі і відомий відхід від дійсності, роблять розрив об'єктивних зв'язків: цілісні предмети і відносини в мисленні подаються своїми окремими сторонами, фрагментами. Щоб одержати адекватний образ конкретного, необхідно здійснити синтез, перехід від абстрактного до конкретного. Разом із тим розумове мислення тяжіє до абсолютизації та відриву абстрактного від конкретного, що призводить до перекручування дійсності. Узагальнююча здатність мислення дозволяє утворювати поняття. Поняття являє собою думку про загальні й істотні ознаки предметів, явищ і процесів. Для одержання адекватного образу необхідний постійний синтез одиничного, особливого і загального. Якщо ж загальне суб'єктивістськи відривається від одиничного й особливого, то може виникнути видимість передіснування загального (поняття).

Генетично мислення розвивалося з почуттєвих форм, тому свідомість має тенденцію до вираження розумового змісту в почуттєвій сфері. В силу цього абстрактне, загальне може бути перетворене у фантастичну істоту, яка існує поряд з одиничним і окремо від нього. Відбувається процес гіпостазування (від грецьк. – сутність, субстанція) – перетворення окремих сторін, властивостей, відносин у самостійні сутності й наділення їх об'єктивним існуванням. Цим можна пояснити існування, наприклад, у римській релігії таких богів, що уособлювали загальні поняття. Так, наприклад, у Римі були храми Вірності (Fides), Мужності (Virtus), Волі (Libertas).

Таким чином, гносеологічними передумовами виникнення і відтворення релігії можна вважати: неподіл суб'єктивного й об'єктивного, образу і предмета; здатність уяви і фантазії створювати образи предметів і ситуацій, яких немає в дійсності; тенденція до гіпостазування;

обмеженість і відносність усякого знання; відрив раціонального ступеня пізнання від почуттєвого, сутності від явища, загального від одиничного.

Необхідно підкреслити, що жодна з груп детермінант самостійно не може бути достатньою основою для появи, існування і зміни форм релігії. Тільки діалектична єдність соціумних, соціокультурних, психологічних і гносеологічних передумов та основ може породити і підтримати існування тих чи інших релігійних феноменів. Додатковий матеріал з проблеми детермінування релігії можна знайти в підручниках, навчальних посібниках і монографіях [14; 16; 18].

Стосовно суспільства в цілому релігія являє собою суспільну підсистему, що має відповідну структуру.

3. Структура релігії: її основні елементи і зв'язки між ними

У сучасному релігієзнавстві висловлюються різні думки про елементи і структуру розвинутих релігій. Однак більшість дослідників вважають, що релігія являє собою органічний комплекс релігійної свідомості, релігійної діяльності (релігійного культу), релігійних відносин і релігійних організацій та інститутів.

Почати аналіз структури релігії доцільно з релігійної свідомості. Необхідно відзначити, що в усіх областях духовного життя – моральній, естетичній, політичній та ін. — елементом, що систематизує, виступає відповідна свідомість.

Специфіка *релігійної свідомості* не може бути виражена якою-небудь однією рисою. Своєрідність цієї свідомості полягає в сукупності, комбінації, координації й субординації рис.

Виділимо ці риси в самому загальному вигляді:

– У релігійній свідомості світ *розділений на два світи: природний і надприродний* (не підпорядковується законам матеріального (природного) світу, що випадає з ланцюга причинних залежностей). У цьому розподілі присутній і аксіологічний вимір: надприродний світ — це світ *сакральний*, таємний, недоторканий, але абсолютно досконалий. Тому в релігійній свідомості сакральним і з благоговінням шанованим стає все, що символізує надприродний світ: речі, люди, простір і т.д. Він протистоїть світу *профанному* – світу поєстороньому, світському, нечистому, морально недосконалому, і одночасно пов'язаний з ним. Специфіка релігійної свідомості й релігії в цілому саме і полягає «у постулюванні *зворотного зв'язку*: у визнанні залежності частини людей від деяких могутніх, таємничих сил, у здатності іншого «надприродного» світу визначати розвиток світу земного, зв'язку, що реалізується за допомогою особливої технології — *культу*» [12, с. 19].

– Інтегративною рисою релігійної свідомості є *релігійна віра*. Не всяка віра є віра релігійна, остання «живе» завдяки наявності особливого

феномена в психології людини. Віра є особливий психологічний стан упевненості в досягненні мети, настанні події, у передбачуваній поведінці людини, в істинності ідеї за умови дефіциту точної інформації про досягнення поставленої мети, про кінцевий підсумок події, реалізації на практиці передбачуваної поведінки, результату перевірки. У ній міститься чекання здійснення бажаного. Віра виникає з приводу тих процесів, подій, ідей, що мають істотно значимий для людини зміст. Віра являє собою сплав когнітивного, емоційного та вольового моментів. Без віри не буває людей. Вона виступає найважливішим фактором інтеграції особистості, стимулом рішучості й активності людей.

Релігійна віра — це віра: а) в об'єктивне існування гіпостазованих істот, атрибутизованих (від лат. attribute — визнавати, наділяти) властивостей і зв'язків, а також утвореного цими істотами, властивостями, зв'язками світу; б) у можливість спілкування з гіпостазованими істотами, впливу на них і одержання від них допомоги; в) в істинність відповідних релігійних уявлень, поглядів, догматів, текстів і т.п.; г) в істинне здійснення яких-небудь подій, про які розповідається в текстах, у їхню повторюваність, у причетність до них; д) у релігійні авторитети — «святих», «пророків», «бодхисатв», «батьків церкви», «гуру» і ін.

Релігійна віра оживотворяє весь релігійний комплекс. У цьому сенсі допустимо визначене ототожнення понять «релігійна людина» і «віруюча людина».

- Зміст релігійної віри обумовлює *символічний аспект релігійної свідомості*. Релігійних символів безліч. Найбільш загальними є ті, котрі репрезентують відповідну релігію: хрест — символ християнства, колесо з вісьма спицями — символ буддизму, півмісяць — символ ісламу і т.п.

- Релігійній свідомості властива також *алегоричність* (грецьк. — говорити не те, що слова буквально позначають). Алегорія являє собою іносказання, умовну форму висловлення, умовне вираження абстрактних понять у наочних образах, що означають щось інше, відмінне від буквального значення. Алегоричність релігійної свідомості впливає з його наведених вище рис — роздвоєння світу й релігійної віри.

- У релігійній свідомості переважає *наочна образність й емоційність*. Розумові образи (поняття, судження, умовиводи) значимі в основному на концептуальному рівні.

Наочний образ безпосередньо пов'язаний з переживаннями. Найважливіший компонент релігійної свідомості — *релігійні почуття* — емоційне відношення віруючих до об'єктів релігійної віри, до сакральних речей, персон, дій, один до одного і до самих себе, а також до релігійно інтерпретованих окремих явищ у світі і до світу в цілому.

З релігійними уявленнями можуть сплавлятися й одержувати відповідну спрямованість, значення і зміст різноманітні емоції людини: страх, любов, захоплення, благоговіння, радість, надія, чекання; стенічні

й астенічні; альтруїстичні й егоїстичні, моральні й естетичні. В результаті такого з'єднання вони переживаються як «страх Господень», «любов до Бога», «радість богоспількування», «надія на порятунок» і т.д.

Виникнувши, релігійні почуття стають об'єктом потреби – тяжіння до їх переживання, до релігійно-емоційного насичення.

- Релігійну свідомість неправомірно, як це було в епоху Просвітництва, розглядати як цілком помилкову. Як показали дослідження, у ній є й *адекватні образи, що поєднані з ілюзіями й оманами.*

Релігійна свідомість існує, функціонує і відтворюється за допомогою релігійної лексики й інших похідних від природної мови знакових систем – предметів культу, символічних дій і т.ін. *Релігійна лексика – це та частина словникового складу природної мови, за допомогою якої виражаються різні релігійні значення і змісти.* Завдяки мові релігійна свідомість виявляється практичною, діючою, стає груповою і суспільною і, тим самим, існує для індивіда.

Сила слова, його дієвість знаходила і знаходить вираження в релігії: слову, мовним формулам, текстам приписувалися магічні властивості. З цим пов'язана поява мовної магії, а також словесних табу: у багатьох племен і народів цілком чи у більшості випадків заборонялося вимовляти імена вождів, тотемів, духів, богів.

З релігійною вірою пов'язана така важлива риса релігійної свідомості, як *діалогічність* [4; 14].

Отже, релігійна свідомість має органічну сукупність таких рис: поділ світу на природний і надприродний (профанний і сакральний), що знаходяться в аксіологічному зв'язку; наявність релігійної віри, символістика й алегоричність, почуттєва наочність і сильна емоційна насиченість, з'єднання в образах адекватного й ілюзорного змісту, діалогічність, функціонування за допомогою релігійної лексики.

Спочатку релігійна свідомість не є диференційованою. Тільки з появою професійних служителів культу в релігійній свідомості оформилися *два рівні: повсякденний і концептуальний.* Носієм повсякденної свідомості є великі маси людей. Вона виникає у вигляді *почуттєвих образів, уявлень, стереотипів, установок, містерій, ілюзій, настроїв, почуттів, потягів, сподівань, звичок і традицій.* Повсякденна свідомість фрагментарна, у ній домінуючу роль відіграють почуття й емоції, а зміст одягнений у наочно-образні форми. Вона внутрішньо суперечлива. З одного боку, у ній переважають традиції, а з іншого боку – у силу її близькості до повсякденного життя людей у ній же народжуються і нові форми буття релігійної свідомості. Тут релігія безпосередньо пов'язана з індивідом, а релігійна свідомість виступає в особистісній формі.

Релігійна свідомість на концептуальному рівні – концептуалізована свідомість — це спеціальна розроблювальна систематизована сукупність понять, ідей, принципів, міркувань,

аргументації, концепцій, продукт професійної діяльності релігійних мислителів. Її основою є теологія (від грецьк. theos – бог і logos – учення), яка складається з ряду дисциплін, що викладають і обґрунтовують різні аспекти віровчення. Базується теологія на сакральних текстах і в той же час розробляє правила їхнього тлумачення. Крім теології концептуалізована релігійна свідомість містить релігійну філософію, економічні, етичні, естетичні, політичні, соціологічні вчення, що релігійно інтерпретуються [2; 14; 16].

На основі релігійної свідомості в релігії як області духовного життя розгортається відповідна *діяльність*. Варто розрізнити нерелігійну та релігійну діяльність релігійних індивідів, груп, інститутів, організацій. Нерелігійна діяльність здійснюється у внерелігійних областях: в економіці, політиці, науці, мистецтві. Як один із її мотивів може бути релігійний мотив, оскільки суб'єктом є релігійна особистість. Але за об'єктивним змістом, предметом і результатом це — нерелігійна діяльність.

У релігійній діяльності можна виділити два види: позакультову і культову. Позакультова релігійна діяльність може бути духовною, як-то розробка релігійних ідей, систематизація й інтерпретація догматів і основних положень віровчення, і практичною, до якої можна віднести виробництво засобів релігійного культу, місіонерство, пропаганду релігійних поглядів через ЗМІ, викладання богословських дисциплін і т.п.

Рушійним елементом усього релігійного комплексу виступає *культова діяльність*, чи *релігійний культ* (від лат. *cultus* – оброблення, відхід, шанування) – *сукупність практичних дій, спрямованих на встановлення зв'язків зі світом надприродних сутностей*. Саме в процесі культової діяльності формується *релігійний досвід*, *тобто безпосереднє переживання зустрічі, «з'єднання» з Богом (чи іншим надприродним)*. Релігійний досвід може бути звичайним і містичним.

Слід зазначити, що ряд релігієзнавців вважає, що релігію відрізняє від інших сфер духовного життя не специфіка релігійної свідомості, а релігійний культ.

Зміст релігійного культу визначається відповідними релігійними уявленнями, ідеями, догматами. У культі відбувається об'єктивація релігійної свідомості чи, інакше, «драматизація тексту».

Розрізняють два основних різновиди релігійного культу – *магічний* (чаклунський) і *умилостивлювальний* (пропіціальний). Останній з'являється тоді, коли вже є віра в духів і богів.

Предметом культової діяльності стають різні об'єкти й сили, що усвідомлюються у формі релігійних образів (матеріальні речі, тварини, Сонце, Місяць та інші духи, боги, Абсолют, єдиний всемогутній Бог).

Суб'єктом культової діяльності може бути релігійна група чи віруючий індивід. Релігійна група як суб'єкт діяльності неоднорідний і складається з осіб, що здійснюють керівництво, — шаман, жрець,

священик, пастор, рабин, мулла і т.п. — і великої групи осіб, що діють під їхнім керівництвом.

Засобами культу є молитовний будинок, релігійне мистецтво (живопис, скульптура, музика) і архітектура, різні культові предмети (хрест, свічі, жезл, убрання священика і т.п.). У кожній релігії є свої особливі засоби культу, що відповідають релігійним уявленням і догматам. Найважливішим засобом є культовий будинок, храм, що розглядається як місце безпосереднього спілкування з богом.

Способи культової діяльності визначаються змістом релігійних вірувань, а також залежать від засобів культу. На основі релігійних поглядів складаються норми і правила дії. Вони стосуються як елементарних актів (уклони, хресне знамення, падіння ниць, складання рук і т.п.), так і більш складних (жертвоприносини, молитви, богослужіння, свята, обряди, таїнства).

У культурі засоби й способи діяльності завжди мають символічний характер. Так, наприклад, для віруючого християнина храм — це не простий будинок, а Будинок Бога.

Результатом культової діяльності є задоволення релігійних потреб, поживлення релігійної свідомості. Культ може викликати катарсис (від грецьк. – очищення). Культ задовольняє потребу у спілкуванні, він є засобом зімкнення релігійної групи. Під час відправлення культу можуть задовольнятися і естетичні потреби.

Відповідно до різних видів діяльності складаються *відносини* — позарелігійні, що відповідають економічній, політичній, просвітительській діяльності релігійних індивідів, груп й інститутів, і релігійні.

Релігійні відносини являють собою вид відносин у духовній сфері, що складаються відповідно до релігійної свідомості, реалізуються й існують за допомогою релігійної діяльності. Їхніми носіями можуть бути індивіди, групи, інститути, організації.

Релігійні відносини можуть бути позакультовими, тобто такими, які актуалізуються за допомогою позакультової діяльності (наприклад, відносини богословів під час богословських співбесід), і культовими, що формуються в процесі культової практики. Під час відправлення культу складаються відносини євхаристичного єднання, проповідницькі, обрядові й ін.

Носіями релігійних відносин залежно від ступеня впливу релігії могли бути етнос, родина, стан, клас, держава зі своїми підданими. В міру утворення релігійних спільностей, громад, об'єднань, інститутів, субгруп і субінститутів до них переходить пріоритет актуалізації, несення й трансляції релігійних відносин.

Як ті, що впорядковують діяльність і стосунки, виступають інститути й організації. У релігії складаються позакультові і культові організації й установи.

Можна сказати, що *релігійні організації* — це сукупність людей, об'єднаних загальними релігійними ідеями.

У первісному суспільстві особливих релігійних організацій, цілком імовірно, не було, вірніше, вони збігалися з родоплемінною організацією. Тільки в міру внутрішньої диференціації племені починають складатися релігійні групи, «таємні союзи», утворюються стани жреців, а разом з ними і релігійні організації.

Будова релігійної організації диктується традицією і звичаєм, церковним правом чи статутом, апостольськими правилами, конституціями й ін.

Релігійні організації виконують ряд важливих *функцій*. Вони займаються: 1) виробленням систематизованого віровчення; 2) розробкою систем його захисту і виправдання; 3) керівництвом і здійсненням культової діяльності; 4) контролем і здійсненням санкцій за виконання релігійних норм; 5) підтримкою зв'язку зі світськими організаціями, державою. Вступаючи у взаємодію з державою, релігійні організації нерідко (наприклад, церква і деномінація) стають елементом політичної системи суспільства і виконують, крім суцільно релігійних функцій, державні, наприклад, реєстрацію актів цивільного стану, навчання загальної грамотності.

Найбільш типовими релігійними організаціями можна вважати *церкву, секту, деномінацію, харизматичний культ*. Кожна з них має свої риси й історичні долі.

Церква являє собою порівняно широке об'єднання, належність до якого визначається, як правило, не вільним вибором індивіда, а традицією. Звідси визнання можливості кожної людини стати членом церкви. Фактично відсутнє постійне і суворо контрольоване членство, послідовники анонімні. У багатьох церквах члени поділяються на духівництво і мирян. Відносини будуються за ієрархічним й авторитарним принципами.

Секта виникає як опозиційна течія стосовно пануючого релігійного напрямку. Для неї характерні порівняно невелика кількість послідовників, добровільне постійно контрольоване членство, відсутність розподілу на священнослужителів і мирян, проголошення рівності всіх членів організації; претензія на винятковість своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей і установок. З цим пов'язані настрої обрання, а нерідко і тенденція до ізоляціонізму і прояв твердої непримиренності до інакомислячого. Історична доля сект неоднакова. Одні з них через визначений проміжок часу припиняють своє існування, інші з часом перетворюються в інші типи.

Деномінація може розвиватися з інших типів об'єднань чи складатися із самого початку як така. Це проміжний тип релігійної організації, що з'єднує в собі риси церкви і секти. Від церкви вона запозичує відносно високу систему централізації й ієрархічний принцип керування, відмову від політики ізоляціонізму, визнання можливості порятунку душі для всіх віруючих. Із сектою ж її зближує принцип

добровільності, сталості й строгої контрольованості членства, претензія на винятковість установок і цінностей, ідея богообрання.

Харизматичний культ – можна розглядати як один із різновидів секти. Особливість харизматичного культу пов'язана з процесом його формування. Він створюється на основі об'єднання прихильників якої-небудь конкретної особистості, що визнає сама себе і визнається іншими як носій особливих божественних якостей (харизми). Засновник і керівник такої релігійної організації є або самим Богом, або втіленням якої-небудь надприродної сили. Харизматичний культ, як правило, нечисленний, авторитарний, тоталітарний, у ньому більш яскраво виражені претензії на винятковість, ізоляціонізм, фанатизм, містицизм [14, с. 65-78].

Таким чином, релігія як підсистема суспільства являє собою органічну єдність релігійної свідомості, релігійної діяльності (релігійного культу), відносин і організацій. Основний, визначальний зміст всіх елементів є релігійна свідомість. Разом з тим його об'єктивізація, дієвість здійснюється через релігійний культ, відносини й організацію.

Релігії без людини, без особистості не буває. У ранніх формах релігії окрема людина не виділяла себе з релігійної групи, виступала як індивід, як одиничний представник роду чи племені, що і були носіями етнорелігійних комплексів.

У розвинутих релігійних системах особистість може з'являтися в різних типах – «святий», «юродивий», «окликнутий», «аскет», «пустельник» і т.д., а у повсякденному житті – «віруючий», «фанатик», «хитливий» і т.ін. Без релігійної особистості не може існувати і розвинута релігійна система. *Релігійна особистість — це людина у сукупності її індивідуальних якостей, в якій визначене місце посідають релігійні властивості, здатна стати суб'єктом релігійної діяльності.* Такий особистості властива якість «релігійність». Релігійні якості особистості формуються в процесі соціалізації, присвоєння індивідом соціального досвіду в умовах релігійного середовища, в результаті чого складається релігійна духовність особистості. Духовність являє собою збагнення і прилучення до цінностей, самосвідомість і самопізнання, піднесення інтелекту і відчужань, пошук змісту і мети існування, знаходження ідеалу, слухання і відчужань голосу совісті, творчість. Ці процеси можуть бути пов'язані з релігійною вірою чи ж з іншими світоглядними орієнтаціями. *Релігійна віра, сукупність релігійних уявлень, переживань, надій, чекань, прилучення до релігійної культури, релігійно-психологічні процеси, в ході яких відбувається катарсис, утворюють релігійну духовність особистості, а зміст цієї духовності залежить від релігійної належності* [14, с. 53-54].

Будучи підсистемою суспільства, релігія посідає в ньому різне, мінливе в ході історії місце і виконує згідно з конкретно-історичною ситуацією визначені функції.

4. Основні функції та роль релігії в суспільстві

Насамперед, необхідно відзначити, що, як показує порівняльно-історичний аналіз, релігія займала в суспільстві такі положення:

1. Релігійна свідомість домінує, пронизує суспільну, групову й індивідуальну свідомість. Релігійні спільності збігаються з етнічними. Релігійна діяльність — неодмінна ланка соціальної діяльності.

2. Світська свідомість існує поряд із релігійною. Вона може зазнавати впливу від релігії, але може бути і вільною від нього. Релігійна діяльність поступово виділяється із загального ланцюга діяльності і прив'язується до визначених умов місця і часу. Починається процес відділення релігійної спільності від етнічної.

3. Релігійна свідомість переміщається на периферію суспільної свідомості. Домінують системи інших ідей. Релігія стає приватною справою особистості. Духовна і світська влада належать різним інститутам.

У різних типах суспільства, на різних етапах історії, у різних країнах і регіонах позиції релігії, функції й поле їхньої дії міняються. Разом з тим можна виділити ряд найбільш загальних функцій, властивих релігії: *світоглядну, компенсаторну, комунікативну, регулятивну, інтегруюче-дезінтегруючу, культурно-трансляючу, легітимізуюче-разлегітимізуючу.*

Однією з найважливіших функцій релігії є *світоглядна* функція, чи змістодумаюча. Релігія виконує її завдяки наявності в ній визначеного типу поглядів на людину, суспільство, природу. Однією з важливих рис релігійного світогляду є те, що він задає граничні критерії, абсолютні, з погляду яких осмислюються світ, людина, суспільство, забезпечується ціледумання і змістодумання. Додання такого змісту наявному буттю дає можливість тому, хто вірує, вирватися за границі обмеженості, підтримує надію на краще майбутнє, на рятування від страждань, самотності, нещастя.

Релігія виконує *компенсаторну* функцію, заповнюючи обмеженість, залежність, безсилля людей. Реальне гноблення переборюється в релігії «волею в душі», соціальна нерівність перетворюється в рівність у гріху, у стражданні; роз'єднаність й ізоляція замінюються ідеєю братерства і сестринства, братерством у релігійній громаді і т.д. Важливий і психологічний аспект компенсації — зняття стресу, втіха, катарсис, медитація [18].

Релігія виконує також *комунікативну* функцію. При цьому важливо відзначити, що релігійна свідомість диктує два плани спілкування: 1) віруючих один з одним і 2) віруючих з Богом, ангелами, душами померлих, святими, духами, що виступають як посередники спілкування між людьми, — у літургії, молитві, медитації і т.п.

Релігія може розглядатися як ціннісно-орієнтаційна і нормативна система, тому що має визначені системи норм, цінностей, установок,

стереотипів, за допомогою яких регулюється поведінка релігійних індивідів, груп, спільностей. У цьому плані релігія виконує *регулятивну* функцію. Слід звернути особливу увагу на систему цінностей, — вона задає мотив і мету дії, і норми, що являють собою вимоги й правила, спрямовані на реалізацію релігійних цінностей.

Найважливішою соціальною функцією релігії за всіх часів була *інтегруюча* функція. Е. Дюркгейм порівнював релігію з клеєм: вона, вважав він, допомагає людям усвідомлювати себе як моральну спільність, що скріплюється загальними цінностями.

Виконуючи інтегруючу функцію, релігія сприяє збереженню стабільності, стійкості особистості, групи й суспільства в цілому. Разом із тим релігія може виконувати і *дезінтегруючу* функцію, протиставляючи системи цінностей конкретних релігій і конфесій.

З інтегруюче-дезінтегруючою функцією безпосередньо пов'язана *легітимізуюче-разлегітимізуюча*, що означає узаконювання деяких суспільних порядків, інститутів, норм, зразків як належних чи (і), навпаки, твердження неправомірності якихось із них. Нерідко становлення нової релігії супроводжується розвінчанням деяких норм і цінностей релігії. Як приклад можна навести відношення християнства до іудаїзму у період становлення його як світової релігії.

Тут варто пам'ятати, що релігія орієнтує свідомість на визнання абсолютності, вічності норм, морального порядку, оскільки вони санкціоновані Богом, Абсолютом. Тому вони мають обов'язковий і непорушний характер.

Релігія, будучи складовою частиною культури, виконує культурно-трансляційну функцію. На визначених етапах розвитку суспільства вона сприяла розвитку писемності, друкарства, мистецтва. Релігія, включаючи у свій склад тексти, архітектуру, мистецтво і сакралізуючи їх, забезпечувала збереження і розвиток релігійної культури, здійснювала передачу культурної спадщини від покоління до покоління.

З аналізу функцій стає очевидним, що релігія може бути як фактором стабілізації, так і фактором дестабілізації, зміни суспільства. Все залежить від тих конкретних історичних умов, у яких релігія виконує свої функції. *Система соціальних функцій релігії, властивих їй у визначених історичних умовах, у релігієзнавстві розглядається як соціальна роль релігії.*

У сучасному релігієзнавстві існують різні критерії оцінки соціальної ролі релігії. Так, марксизм соціальну роль релігії пов'язує з її впливом на суспільний прогрес. Він вважає, що як ілюзорне знання й ілюзорне вирішення соціальних протиріч, релігія перешкоджає розвитку суспільства, сковує ініціативу й енергію народних мас. Однак у визначених, найчастіше кризових, обставинах у докапіталістичних формаціях (коли свідомість мас була «вигодувана» релігією) релігія може сприяти корінному перетворенню суспільства, як це було в епоху раннього християнства, в епоху Реформації. Тому марксизм вважає, що

немає ніякої незмінної прогресивної чи реакційної ролі релігії. Для її виявлення завжди необхідний конкретно-історичний аналіз.

Таку ж різнопланову оцінку ролі релігії, хоча і з інших методологічних позицій, дає Е. Фромм. Він виділяє в релігії, як уже відзначалося, дві тенденції: гуманістичну й авторитарну. У релігії, що гуманістично розуміється, Бог виступає як символ людського самовладдя. Тут із кожної людини Бог створює творця, піднімає його у волі над природою. Авторитарна тенденція в релігії пов'язана з визнанням людиною деякої зовнішньої сили, що керує її долею та потребує слухняності і поклоніння. Тут Бог виступає як влада і сила. Ці дві тенденції, з погляду Е. Фромма, у тому чи іншому ступені притаманні всім релігіям, хоча і виражені в них далеко не однакою чином. Разом з тим він відзначає, що релігія як елемент культури несе в собі глибокі гуманістичні потенції.

При вивченні цього питання скористайтеся підручниками [6; 14; 16] і роботами Д. Бонхоффера [1], К. Маркса [11], К. Вебера [5], Е. Фромма [23], Ф. Енгельса [24].

Підводячи підсумок вивченню теми, зробимо деякі висновки.

1. Релігія – це складне духовне утворення. Формально-логічна дефініція релігії через указівку її родо-видових ознак утруднена і не дає бажаних наукових результатів. Більш перспективний шлях синтезу характеристик релігії, одержуваних при розгляді цього феномена з різних позицій. У релігієзнавстві розроблено ряд концепцій релігії: теологічні, філософські, соціологічні, психологічні, етнологічні й ін., що розрізняються за головним пояснювальним принципом. Вони взаємозалежні, впливають один на одного.

2. На підставі проведеного аналізу основних концепцій релігії можна сказати, що релігія є сфера духовного життя суспільства, групи, індивіда, спосіб практично духовного освоєння світу й область духовного виробництва. Релігія пов'язана з визнанням існування світу надприродних сутностей і можливості встановлення зв'язку з ними.

3. Виникнення, існування і відтворення релігії обумовлені низкою факторів і передумов. Комплекс факторів, що створюють можливість і необхідність появи й існування релігії, можна визначити як детермінанти релігії. Серед детермінант виділяються соціумні, соціокультурні, антропологічні, психологічні, гносеологічні. Жодна з груп детермінант не може самостійно ані породити, ані підтримати і відтворити релігію. Тільки їхня діалектична єдність забезпечує виникнення, існування і відтворення релігійних феноменів.

4. Релігія як підсистема суспільства має відповідну структуру. Вона представлена такими елементами: релігійною свідомістю, релігійною діяльністю (релігійним культом), релігійними відносинами, релігійними організаціями і зв'язками та зв'язками між ними.

5. Основним елементом, що визначає зміст усього релігійного комплексу, є релігійна свідомість. Важливою ознакою релігійної свідомості є поділ світу на природний і надприродний, профанний і

сакральний та визнання можливості встановлення зв'язку між ними за допомогою спеціальної технології – культу. Інтегруючою, і в цьому сенсі основною, ознакою релігійної свідомості є наявність у ній релігійної віри. Крім того, ознаками релігійної свідомості є його символістика, алегоричність, діалогічність, перевага в ній наочної образності й емоційності, з'єднання в ній адекватних і неадекватних, ілюзорних образів. Релігійна свідомість функціонує за допомогою релігійної лексики.

6. Рушійним елементом релігійного комплексу виступає релігійний культ. Релігійний культ символічний, а його зміст визначається відповідними релігійними уявленнями, ідеями, догматами. Культ виконує ряд важливих функцій: задовольняє релігійні і, частково, нерелігійні потреби (потреба в спілкуванні, естетичні потреби) релігійного індивіда; оживляє і підтримує релігійна свідомість. Культ може викликати катарсис. Він є засобом зімкнення релігійної групи.

7. Релігійна діяльність і релігійні відносини упорядковуються релігійними інститутами й релігійними організаціями. Релігійна організація — це сукупність людей, об'єднаних загальними релігійними ідеями. Діяльність релігійних організацій спрямована, насамперед, на підтримку і захист релігії. Основними типами релігійних організацій є церква, секта, деномінація і харизматичний культ.

8. Без релігійної особистості немає релігії. Релігійна особистість — це людина у сукупності її індивідуальних якостей, в якій визначене місце посідають і релігійні властивості, здатні стати суб'єктом релігійної діяльності. У результаті інтеріоризації релігійних якостей складається релігійна духовність особистості.

9. Будучи підсистемою суспільства, релігія посідає в ньому різне, мінливе в ході історії, місце і виконує, згідно з конкретно-історичною ситуацією, визначені функції. Найбільш загальними функціями, що властиві релігії, є: світоглядна, компенсаторна, комунікативна, регулятивна, інтегруюче-дезінтегруюча, легітимізуюче-разлегітимізуюча, культуротранслююча. Система соціальних функцій релігії, властивих їй у визначених історичних умовах, розглядається у релігієзнавстві як соціальна роль релігії.

Запитання для самоперевірки

1. Які підходи до визначення релігії Ви знаєте?
2. Для якого підходу характерне розуміння релігії як зв'язку людини з Абсолютом, Трансценденцією?
3. Представник якого напрямку у релігієзнавстві вважав, що «релігія (розглянута суб'єктивно) є пізнання всіх наших обов'язків як божественних заповідей»?
4. Який підхід до визначення релігії пов'язаний з визнанням релігії соціальним феноменом?

5. Які характеристики можна дати релігії, якщо провести синтез відомих Вам підходів до її визначення?
6. Що таке «детермінанти релігії»? Сукупність яких детермінант приведе до появи і відтворення релігії?
7. Які елементи складають структуру релігії?
8. Які риси має релігійна свідомість? У чому виявляється специфіка релігійної свідомості?
9. Які особливості релігійної віри і яке місце в релігійному комплексі вона посідає?
10. Що таке «релігійний культ»? Які види релігійного культу найчастіше зустрічаються?
11. Охарактеризуйте основні типи релігійних організацій та їхньої функції.
12. Без людини, як і без суспільства, релігій не буває. Що являє собою релігійна особистість?
13. Які функції релігія виконує в житті суспільства й особистості?
14. Чим визначається роль релігії в суспільстві?

Контрольні запитання і завдання

1. Визначіть поняття: детермінанти релігії; релігійна віра; теологія; церква; соціальна роль релігії.
2. Хто і чому вважав, що «... всяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, що панують над ними в їхньому повсякденному житті, — відображенням, в якому земні сили набувають форми неземних»?
3. Чи правильним буде твердження, що духовність особистості необхідно пов'язана з релігійною вірою? Відповідь аргументуйте.
4. Створіть схему структури релігії, виділивши основний елемент і визначивши зв'язки між елементами.
5. Проведіть порівняльний аналіз релігійної й світської віри.
6. Проведіть порівняльний аналіз типів релігійних організацій.

ТЕМА: "СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ І ВІЛЬНОДУМСТВО В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ"

Основні поняття й імена

А) сакралізація, секуляризація, богобоязливість, ересь, богохульство, креаціонізм, вільнодумство релігійне, теїзм, деїзм, пантеїзм, атеїзм, сучасний матеріалізм, богоборство, антиклерикалізм, індиферентизм релігійний, нігілізм релігійний, догматизм, скептицизм, модернізм релігійний, гуманізм.

Б) Фалес, Анаксімен, Анаксімандр, Анаксагор, Геракліт, Демокріт, Арістотель, П. Абеляр, Р. Бекон, С. Брабантський, Ібн Сіна

(Авіценна), Омар Хайям, Ібн Рушд (Аверроес), Леонардо да Вінчі, М. Коперник, Дж. Бруно, М. Монтень, Р. Декарт, Г. Галілей, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Ф. Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах, М. В. Ломоносов, Г. С. Сковорода, О. М. Радищев, Л. Фейєрбах, В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Д. І. Писарєв, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, З. Фрейд, К. Юнг, Ф. Ніцше, Б. Рассел, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю, П. Куртц, Дж. Хакслі, К. Ламонт.

**При вивченні теми доцільно керуватися
таким планом:**

1. Сакралізація і секуляризація як соціально-історичні явища.
2. Основні етапи процесу секуляризації.
3. Наслідки секуляризації в сучасному світі.
4. Вільнодумство і його форми.
5. Вільнодумство в Україні.

**1. Сакралізація і секуляризація
як соціально-історичні явища**

Характеристика релігії як соціокультурного явища не достатня тільки з погляду її структури, соціальних функцій і історичної ролі, еволюції й змістовної характеристики конфесій. Важливим аспектом релігієзнавчого дослідження є вивчення динаміки взаємовідношень релігії й суспільства, визначення впливу релігії на різні сфери суспільного життя, виявлення тенденцій у цій області. Динаміка взаємовідношень релігії й суспільства описується, як правило, двома абстракціями: сакралізацією і секуляризацією.

Сакралізація (від лат. sacer – священний) – це процес залучення в сферу релігійного санкціонування суспільної, групової й індивідуальної свідомості, діяльності й поведінки людей, суспільних відносин та інститутів. Процеси сакралізації супроводжували людську еволюцію з часу виникнення релігії. Ранні форми сакралізації здійснювалися шляхом безпосереднього введення в соціальну взаємодію релігійних уявлень, культу й обрядовості. Пізніше зі створенням релігійних організацій процеси сакралізації поглиблюються на основі суспільно-політичного плину клерикалізації (від пізнєлат. clericalis – церковний), що прагне, за допомогою кодифікації, догматизації та канонізації віровчення замкнути всі сфери інтелектуальної діяльності в систему релігійного мислення.

Соціокультурні особливості обумовлювали своєрідність процесів сакралізації. Наприклад, у буддизмі й ісламі не було створено могутньої релігійної організації типу церкви. Зокрема, у ламаїзмі, як і в

ісламі, процес сакралізації пішов по шляху формування теократичних держав, у яких політичні лідери є одночасно і носіями релігійного авторитету.

Сакралізація західноєвропейського суспільства й особистості на основі християнського віровчення досягла свого вищого розвитку в середньовічну епоху. Мирська і сакральна сфери життєдіяльності в цей період ототожнювалися. Клерикалізація пануючих удач, звичаїв, способу життя і мислення вимагала єднання з Богом і байдужості у відношенні до щоденності. Почуттєвий світ уявлявся тимчасовим "притулком" людини, що прагне повернутися у свій "рідний будинок", до Бога. Інтегрована частина середньовічної західноєвропейської культури була не конгломератом різних культурних реалій, явищ і цінностей, а єдиним цілим, усі частини якого виражали той самий вищий принцип об'єктивної дійсності і значимості: нескінченність, надчуттєвість, надрозумність Бога, Бога всюдисущого, всемогутнього, всевідаючого, абсолютно справедливого, прекрасного, творця світу і людини.

Протилежний сакралізації процес називається секуляризацією. Секуляризація (від пізнелат. *saecularis* – мирський, світський) – це процес звільнення різних сфер суспільства, суспільної, групової, індивідуальної свідомості, діяльності і поведінки людей, суспільних відносин й інститутів від впливу релігії. Синонімом терміна "секуляризація" є термін "обмирщення", що означає демонополізацію виробництва будь-якої ідеології, релігійної зокрема; набування ідеологією світського характеру.

Спочатку, в епоху європейської Реформації, термін "секуляризація" означав експропріацію (як правило, у формі конфіскації) церковного майна на користь монарха, держави чи приватних осіб. Як відомо, при феодалізмі церква є великим власником землі й майна. Між монархом, церквою та державою періодично виникала боротьба за переділ власності. Секуляризація в цьому змісті стає об'єктивним, історичним процесом трансформації відносин власності (спочатку *de facto*, пізніше *de jure*). Становлення буржуазних відносин поставило цей процес на закономірну основу. Наступила епоха модерну – епоха "відкритих суспільств".

Європейська Реформація дала могутній імпульс й іншій, політичній стороні процесу секуляризації. У процесі Реформації відбувається звільнення з-під контролю церкви сфери владних, державно-правових відносин, припиняється абсолютна монополія церкви на освіту: відкриваються світські школи й університети. З розвитком світської освіти процес секуляризації захоплює широку сферу науки і культури; формується світська філософія і наука, вченими формується наукова картина світу, вільна від впливу надприродних сил. Європейське Просвітництво розсунуло границі та поглибило процес секуляризації, ідеологічно підготувало втілення в

життя гуманістичних ідеалів: волі, рівності, справедливості. Усвідомлення передовими представниками буржуазії (так званими енциклопедистами, наприклад: Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Ф. Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах) цінності особистості, її прав, життя і достоїнства, відбиті через результати буржуазних революцій, міститься в лапідарному висловленні Вольтера: "Мені можуть бути невідомі ваші переконання, але я готовий віддати життя за те, щоб ви їх могли вільно висловити!".

Подальший розвиток ліберальної форми капіталізму, його переростання в монополістичний капіталізм (імперіалізм), загострення боротьби між класами і націями, криза буржуазної теорії та ряд інших істотних процесів сприяли подальшій секуляризації й розкріпаченню європейської теоретичної думки, що було відзначено зародженням світогляду сучасного гуманізму – самосвідомості людства. Однак виникнення і швидкий розпад так званої соціалістичної системи вказує, очевидно, на факт необґрунтовано форсованих темпів обмирщення ідеологій і саме тому переважного обмирщення "зверху".

Сучасна глобальність суспільних відносин, а саме: поглиблення міжнародного поділу праці; утворення світового економічного та фінансового ринків; змішання народів, націй і культур; розвиток засобів глобальної комунікації; загострення глобальних проблем; екстраординарна соціальна мобільність, міграція і маргіналізація величезних мас людей – вимагає адекватного аналізу суперечливих тенденцій чергового сучасного етапу капіталізації: "розкриття" раніше "закритих суспільств". Експонентний характер темпів загального соціального руху входить у суперечність з нерівномірністю розвитку конкретних суспільств, що обумовлює зіткнення (нерідко збройне) родоплемінних, народнісних, національних і наднаціональних інтересів. Стихія зіткнення інтересів приводить до неоднозначної оцінки соціальних тенденцій, зокрема процесів сакралізації й секуляризації. Ці тенденції неможливо науково пояснити, а мотиви дій наших сучасників важко зрозуміти, не звертаючись до граничних абстракцій соціальної філософії й філософії історії.

2. Основні етапи процесу секуляризації

Секуляризація у своєму розвитку пройшла тривалий історичний шлях. Прийнято виділяти такі етапи її еволюції: секуляризація Древнього світу, секуляризація середніх століть, секуляризація епохи Відродження, секуляризація Нового часу, секуляризація Сучасної епохи. Розглянемо найбільш істотні особливості кожного з названих етапів.

1. *Секуляризація Древнього світу.* Історичні пам'ятники (тексти), відомі науці, свідчать про те, що прояви вільнодумства відносно релігії

сходять до Древнього Єгипту і Древнього Вавилону (середина II тис. до н.е.), де автори ставлять під сумнів існування загробного світу.

Найбільшого розвитку вільнодумство одержало в античній Греції. Тут у середині I тис. до н.е. з'являються перші філософи, що запитували, з чого складається суще. Вони шукають деяку першооснову, що є всьому підставою. У Фалеса з Мілета (625-547 рр. до н.е.) це – вода, в Анаксімена з Мілета (588-525 рр. до н.е.) – повітря, в Анаксимандра з Мілета (610-540 рр. до н.е.) – апейрон (безмежна, невизначена, без'якісна матерія, що знаходиться у вічному русі), в Анаксагора з Клазомен (500-428 рр. до н.е.) – Нус (Світовий розум), у Геракліта з Ефеса (544-483 рр. до н.е.) – вогонь-логос (загальний розум, закон, що визначає текучий хаос явищ – "світ, відлитий як попало"), у Демокріта з Абдер (460-370 рр. до н.е.) – атоми і порожнеча і т.д.

Філософи намагаються пояснити природу та всі її явища, не звертаючись до надприродних сил. Вони заперечують ідею створення світу і намічають шляхи усунення релігії: проникнення в сутність речей і зняття страху смерті.

2. *Секуляризація середніх століть.* Можливість розвитку вільнодумства в цю епоху засилля церкви була обмежена, проте ідеї вільнодумства висувалися і відстоювалися.

Найвидатніші представники ісламського вільнодумства X-XII ст. – Ібн Сіна (Авіценна) (980-1037), Омар Хайям (1040-1123), Ібн Рушд (Аверроес) (1126-1198) – заперечували ідею створення світу, не визнавали безсмертя душі, істинності священних книг ісламу, вчили про вічність і безначальність матерії, що знаходиться в безупинному русі.

Багато ідей мусульманських мислителів були сприйняті вільнодумцями європейського середньовіччя. Велику роль у розвитку вільнодумства в цю епоху відіграли видатні філософи і натуралісти, такі, як П'єр Абеляр (1079-1142), Роджер Бекон (1214-1292), Сігер Брабантський (1235-1282), підкреслювали необхідність обґрунтування догматів віри за допомогою знання, виступали проти схоластики, пропагували значення досвіду й експерименту в розвитку наукового знання.

Елементи вільнодумства у відношенні до релігії мали місце й у феодальній Русі. З критикою релігійної нетерпимості, з осудом догматів християнського Символу віри і релігійних обрядів виступали найбільш знамениті вільнодумці XV-XVI ст. – Матвій Башкін, Феодосій Косий, Юрій Дрогобич.

Таким чином, хоча виступ проти релігії в епоху Середніх століть був майже неможливим, окремі ідеї вільнодумства одержали поширення в країнах Європи й Арабського Сходу.

3. *Секуляризація епохи Відродження.* Це був період становлення капіталізму (XV-XVII ст.). Винахід друкарства, компасу, самопрядки,

пороху, доменного металургійного процесу; відкриття Америки і морського шляху в Індію; поновлення інтересу до природознавства – усе це зміцнювало владу людини над природою, розширювало її кругозір і вносило корінні зміни в релігійні уявлення про можливості людини.

Критика релігії у цей період найчастіше маскувалася пантеїзмом і деїзмом. Найбільш різнобічний і послідовний розвиток вільнодумства одержало в Італії (Н. Кузанський, Л. Валла, Піко делла Мірандола, Леонардо да Вінчі, П. Помпонацці, М. Макіавеллі, Дж. Бруно, Г. Галілей, Т. Кампанелла), у Франції (М. Монтень, П. Рамі, П. Шаррон), у Німеччині (Т. Мюнцер, І. Рейхлін, І. Кеплер), в Англії (Т. Мор, Ф. Бекон), у Швейцарії (Парацельс), у Польщі (М. Коперник).

Епоха Відродження, хоча і не була періодом великих досягнень в області філософії, однак дала відомі плоди вільнодумства у відношенні до релігії, що з'явилися необхідною передумовою наукових досягнень наступних століть.

4. *Секуляризація Нового часу.* У XVII-XIX ст. почався процес демократизації суспільства і зміцнення класу буржуазії. Це був початок Всесвітньої історії – виникнення Світового ринку, міжнародний поділ праці, відкриття суспільств для безперешкодного вивозу та ввозу капіталу, зазіхання окремих країн на роль "світового жандарму" і т.п. Бурхливий розвиток одержали продуктивні сили суспільства і головна продуктивна сила – люди. Розвиток виробництва вимагав звільнення науки від опіки церкви.

Вільнодумство на початку цього періоду, періоду ранніх буржуазних революцій, розвивалося такими великими мислителями, як Френсис Бекон (1561-1626), Рене Декарт (1596-1650), Томас Гоббс (1588-1679), Галілео Галілей (1564-1642), П'єр Гассенді (1592-1655), Бенедикт Спіноза (1632-1677).

Багато зробили для критики релігії французькі мислителі Епохи Просвітництва – Франсуа Вольтер (1694-1778), Жан Мельє (1664-1729), П'єр Бейль (1667-1706), Поль Гольбах (1723-1789), Клод Гельвецій (1715-1771), Дені Дідро (1713-1784), Жюльєн Ламетрі (1709-1751), – які висунули вимогу віротерпимості й свободи совісті, поділ моралі та релігії, розуму і віри, науки і релігії.

У XVIII ст. ідеї вільнодумства одержали широке поширення в Росії й Україні (М. В. Ломоносов (1711-1765), Г. С. Сковорода (1722-1794), О. М. Радищев (1749-1802).

Великий внесок у розвиток вільнодумства зробив видатний німецький матеріаліст Л. Фейєрбах (1804-1872).

Значний розвиток ідеї вільнодумства одержали в працях російських просвітителів-демократів XIX ст. – В. Г. Белінського (1811-1848), О. І. Герцена (1812-1870), М. Г. Чернишевського (1828-1889), М. О. Добролюбова (1836-1861), Д. І. Писарева (1840-1868), Т. Г. Шевченка (1814-1861), І. Я. Франка (1856-1916). Вони

критикували релігію за ідейну опору політичної реакції, викривали союз церкви з російським самодержавством, таврували антинародну діяльність духівництва.

З позицій відвертого атеїзму критикували релігію К. Маркс (1818-1883), Ф. Енгельс (1820-1895) і В. І. Ленін (1870-1924). Марксизм науково показав, що релігія, будучи втечею людини зі світу дійсного у світ ілюзій, заважає практичній перебудові природи й суспільства, вона є реальною перешкодою на шляху суспільного прогресу.

5. *Секуляризація сучасної епохи.* У сучасних умовах методологічного плюралізму, обумовленого ліберальним суспільним буттям західного суспільства, існує досить велика кількість різноманітних напрямків критики релігії. Наведемо деякі приклади:

– *Фрейдистський напрямок.* Його засновником є австрійський психотерапевт Зигмунд Фрейд (1856-1939). Особливо варто відзначити діяльність швейцарського психолога Карла Юнга (1875-1961) з учнями.

– *Нігілістичний напрямок.* Нігілізм – це точка зору абсолютного заперечення, не пов'язаного ні з якими позитивними ідеалами. Засновник сучасної форми соціокультурного нігілізму, тобто беззастережного заперечення всієї минулої культури, є німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844-1900).

– *Неопозитивістський напрямок.* Основоположником цього напрямку є англійський філософ-позитивіст Бертран Рассел (1872-1970).

– *Атеїстичний екзистенціалізм.* Позиція цього напрямку найбільше чітко простежується в німецького філософа Мартіна Хайдеггера (1889-1976), у французьких письменників і філософів Жана-Поля Сартра (1905-1980) і Альбера Камю (1913-1960).

– *Секулярний (світський) гуманізм.* Цей напрямок описаний у роботах американського філософа П. Куртца (р. 1925).

– *Еволюційний гуманізм.* Його основи заклав англійський біолог і філософ Джон Хакслі (1887-1975).

– *Натуралістичний гуманізм.* Ця концепція розроблена американським філософом Керліссом Ламонтом (р. 1902) – прихильником діалектичного матеріалізму.

Отже, підводячи підсумок короткого розгляду питання про історичні етапи розвитку вільнодумства, необхідно підкреслити, що форми найкращої адаптації суспільної людини історично необхідні, немінучі, але й історично минуші. З подальшим розвитком суспільства обов'язково виникнуть нові способи найкращої адаптації. Тому жаль до можливого відходу релігії зі сцени історії є ознакою вузькості мислення і повинно бути "зверху" переборено присвоєнням, творчим розвитком і впровадженням у соціальну практику світогляду сучасного гуманізму.

3. Наслідки секуляризації в сучасному світі

Спроби аналізу наслідків секуляризації робилися ще в часи Реформації й Постреформації. Рефлексія цієї проблеми актуальна і сьогодні. Спектр відповідей досить суперечливий. І не дивно, оскільки проблема має світоглядний характер. Думаємо, що необхідно оцінювати результати наслідків секуляризації в контексті більш широкого, історично закономірного процесу *обмирщення*, отже, самоскасування будь-якої ідеології (у тому числі, релігійної), подолання її наукою, науковою ідеологією. Ця об'єктивна тенденція відіграє, на нашу думку, історично прогресивну визначальну роль у розвитку людства. Вважаємо, що найбільш адекватно це зробити з позицій *сучасного матеріалізму*.

Поділ праці в економічну епоху породжує поділ інтересів та їхнє зіткнення. Ідеології концентровано, ідеально виражають протиріччя цих інтересів, однак однобічно, метафізично. Причина полягає в такому. В умовах поділу і відчуження праці людина перетворюється в "часткову" людину, а однобічний розвиток її здібностей приводить до того, що часткова соціальна функція стає його життєвим покликанням. Рефлексія мислення про самого себе стає покликанням теолога, юриста, філософа і метафізично протиставляється практиці. Ця обмеженість переборюється поступальним обмирщенням ідеологій, тобто історичним розвитком універсально-практичного відношення людини до світу, в результаті чого усвідомлення практики, предметного світу культури наповнюється уявно-конкретним, науковим змістом, що необхідно приводить до самозаперечення ідеологій, тобто до секуляризації (ширше: теоретичної емансипації суспільства).

Мова йде про теоретичну емансипацію суспільств із принципово розвинутими, пануючими відносинами речової, товарно-грошової залежності. Що така емансипація можлива, нам демонструє Нова і Новітня історія Західної Європи. Так, релігійна революція ("загальне священство"), здійснена М. Лютером та іншими реформаторами, перетворила ченців у мирян, а мирян у ченців – у протестантизмі відбулося обмирщення християнської релігії (див., наприклад, роботу М. Вебера "Протестантская этика и дух капитализма", 1905). Однак таке духовне сальто-мортале звільнило людину від зовнішньої релігійності, поглибивши внутрішню.

Продовжуючи справу реформаторів, західноєвропейська людина прагнула свідому методичність свого життя протиставити стихійності існування, і тут правильне мислення виступало найвищою моральною цінністю як засіб досягнення вищого блага. Декартівське "cogito ergo sum" сприймалося тоді як моральна максима. Намагатися правильно, науково мислити – ось початок моральності епохи Просвітництва.

Традиція "*привселюдно користуватися власним розумом*" (І. Кант) закріплюється.

Протестантизм не дав правильного рішення проблеми теоретичної емансипації, однак правильно поставив її – *правильний метод полягає в обмирщенні теорії*. Так, дійсне обмирщення філософії, розкрите К. Марксом у середині ХІХ ст. (див., наприклад, його роботи: "Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура", 1841), "К критике гегелевской философии права. Введение", 1844), стає зрештою її самозапереченням. Філософія (за Марксом, філософія-як-метафізика є логічно систематизована, онаучена релігія), втілюючись "мир'янами" у практику, перестає бути філософією, тобто ідеалістичною, ілюзорною самосвідомістю. Вся історія такої філософії є історія подолання її наукою. (Тут мова йде про закономірний кінець "філософії в старому розумінні слова", а саме: самозаперечення філософії як процесу відчуження, гіпостазування, онтологізації, звеличування, абсолютизації "всеохоплюючої абстракції"; самозаперечення тієї філософії, кожна система якої претендувала охопити неосяжне, побудувати логічно несуперечливу, цілісну, всеохоплюючу картину світу; самозаперечення тієї філософії, що виводила логіку світу з голови, а не за допомогою голови; самозаперечення споглядального, спекулятивного, ідеалістичного, безпередумовного знання).

Неминуче, релігія і філософія, втілюючись в життя, перетворюються з ідеалістичного, абстрактного умогляду в адекватні практичні дії. Це перетворення – закон розвитку релігії і філософії, завдяки якому тільки і може бути переборене протиріччя між ними і дійсністю. Втілення в життя гуманістичних ідеалів (свобода, рівність, справедливість), породжених розвитком ідеологій, закономірно перетворює їх у критику соціального status quo. Ідеології, втягуючись у вир соціальних перетворень, обмирщуються. Обмирщуючись, втілюючись у соціальну практику, ідеології поступально самоскасовуються, перетворюючись у науку. Очевидно, що це асимптотичний процес.

Такий характер генеральної тенденції обмирщення ідеологій у нашому минулому, сьогоденні й майбутньому. Секуляризація – лише момент у цій загальній тенденції. Історичне скасування поліцейської функції релігії, розвиток наук, прискорення темпів прогресу суспільства, ріст обсягу свободи (пізнаної, усвідомленої необхідності й дій відповідно до цього знання) особистості, гармонізація її розвитку – ось наслідки секуляризації, насамперед для європейської культури. Правда, сучасна, найчастіше суперечлива зміна тенденцій секуляризації й сакралізації, "реанімація" релігійних пережитків і подібних неясних ремінісценцій сакрального бентежить розуми багатьох. Але суть справи полягає в тому, що міркування про

прогресивні наслідки секуляризації можливі тільки в контексті Всесвітньої історії.

Ці положення є конкретизацією гегелівського світоглядного принципу: "дійсне стане розумним, розумне стане дійсним". Відкритий Г. Гегелем історичний тренд (головна тенденція) освоєння світу – "звільнення суб'єкта від залежності з боку об'єкта" розкриває всезростаючий вплив, що перетворить вплив теорії на практику, що зростає, роль *суб'єктивного* фактора історії. Усвідомленість соціальним суб'єктом історичного тренду і корелятивне відношення з ним допомагає родовим переймам історії (коли процес усвідомлений, справа йде швидше).

Однак, якщо така стратегія гомеостазу соціальної форми руху матерії може і не викликати сумнівів у сучасних матеріалістів, то "тактика" руху конкретно-історичних суспільств альтернативна, хоча і не абсолютно. І тут не треба ломитися у відчинені двері здорового глузду. Правда, історія знає і дуже повчальні приклади характерних утопічних оман (наприклад: методологічний телеологізм догматичного і вульгаризованого марксизму радянського періоду).

Розвиток суспільства підпорядковується ймовірнісно-статистичним законам, отже, суспільне буття альтернативне за самою своєю внутрішньою організацією. Свобода виявляється не просто пізною, усвідомленою необхідністю, але альтернативно-буттєвим "полем можливостей" вибору серед них. Сам вибір, зрештою, обумовлений попередньою історією. Більше того, "звільнення" є історична справа, а не справа думки і до нього приведуть історичні відносини, стан промисловості, торгівлі, землеробства, спілкування... Серед цих відносин *усвідомленості* належить особлива, історично прогресивна роль. Кожне суспільство проходить свій історично унікальний, суперечливий шлях від стихійності до свідомості, від відчужених форм поведінки до свободи, а людство в цілому – до комунізму-як-гуманізму – фактичного соціокультурного руху, «знімаючого» суспільний поділ праці (не спеціалізацію). За відомих умов цей процес у цілому для людства не може ані зупинитися, ані піти назад, і встоять ті форми громадського життя, що цьому не суперечать.

4. Вільнодумство і його форми

Історія людства свідчить про те, що релігія не завжди домінувала в духовній культурі. Практично на всіх етапах її розвитку виникали бажання переглянути, переоцінити її догмати, обряди, канони, культові дії відповідно до історичних змін, що неминуче відбувалися в житті суспільства. Звідси зовсім закономірна поява такого широкого, масового духовного явища, як вільнодумство у відношенні до релігії.

Сам термін "вільнодумство" стосовно релігії ввійшов у вживання в VIII ст.

У вільнодумстві відносно релігії як явища духовної культури можна виділити такі загальні риси:

- визнання права людського розуму втручатися в сферу релігії;
- критичне відношення до релігії;
- протиставлення релігії іншої ціннісної орієнтації.

Прийнято виділяти такі основні форми вільнодумства: богоборство, антиклерикалізм, індиферентизм, нігілізм, пантеїзм і деїзм, атеїзм.

1. *Богоборство* – це протест проти Бога, який створив світ, що уявляється жорстоким і несправедливим. Богоборчі настрої викликаються усвідомленням соціальної несправедливості, раптовим горем, незадоволеністю особистою долею. Спектр форм богоборства досить широкий: від рабського докору на адресу Бога до лютого "хулення" його. Бог уявляється богоборцю злему і несправедливою істотою.

Богоборство, як і інші форми вільнодумства, тісно пов'язано зі скептицизмом. Скептицизм виявляється в сумніві істинності будь-якої ідеології (зокрема, релігійної) у цілому чи деяких її положеннях. Скептицизм відносно релігії має градації: науковий, філософський, повсякденний. В області теорії скептицизм у відношенні до релігійних догматів виражали філософи, наприклад, Піррон, Аркесилай, Карнеад, Енесидем, Секст Емпірик, М. Монтень, П. Шарон, П. Бейль, Б. Паскаль, Д. Юм, І. Кант).

2. *Антиклерикалізм* – це ідейний і соціальний рух, спрямований проти намагань духівництва й церкви в цілому на панування в суспільстві. Історично-конкретні форми антиклерикалізму цілком узгоджуються з рівнем розвитку того суспільства, в якому вони виявляються. Як світоглядна установка і соціальний рух ця форма вільнодумства починає формуватися в епоху Відродження. Яскравою формою антиклерикалізму стала Реформація (Т. Мюнцер, М. Лютер, У. Цвінглі, Ж. Кальвін). Антиклерикалізм може мати релігійне і світське обґрунтування: релігійне обґрунтування пов'язане з боротьбою проти духовно-релігійного формалізму (наприклад, у протестантизмі: "порятунок особистою вірою"); світське обґрунтування пов'язане з впровадженням у сучасну соціальну практику ідей віротерпимості й свободи совісті.

3. *Індиферентизм релігійний* – це байдужність, байдужість до релігії чи до її істотних ідей. Це дуже розповсюджена форма вільнодумства, характерна для всіх епох і культур. Не являє собою цілісну систему. В даний час у зв'язку із широким процесом секуляризації одержав найбільший розвиток. Для цієї форми вільнодумства головною ознакою служить безрелігійність. На різних рівнях соціального відображення усвідомлення такої безрелігійності

різне. Головною цінністю для "індиферентних" є людина, незалежно від форми та рівня її релігійності. Послідовні "індиферентисти" – як правило, сучасні матеріалісти.

4. *Нігілізм релігійний* – це заперечення релігії та її моралей в ім'я твердження анархічного свавілля людини. Цей термін був уперше застосований німецьким філософом-ідеалістом Ф. Г. Якобі; у Росії одержав поширення завдяки роману І. С. Тургенєва "Батьки і діти". Заперечення релігії нігілістом не пов'язується з твердженням якогось іншого суспільно-позитивного світогляду, цінностей та ідеалів, крім, як правило, примітивного світогляду індивідуалістської, волюнтаристичної користі. На повсякденному рівні нігілізм виражається в бездуховності, погранні моралі, у край прагматичному відношенні до життя.

Теоретичний рівень нігілізму виражений вченнями волюнтаристичної користі (наприклад, Ф. Ніцше). У ХХ ст. тема нігілізму знайшла своє оригінальне теоретичне пророблення у творчості О. Шпенглера, М. Хайдеггера, К. Ясперса, А. Камю.

5. *Пантеїзм і деїзм* – це філософсько-релігійні вчення про взаємозв'язок Бога і природи. Пантеїзм зближає Бога і природу, визнає їхню єдність. Деїзм визнає Бога як творця світу, але заперечує божественне втручання в природні процеси. Пантеїзм і деїзм спрямовані проти теїзму, релігійного вчення, що визнає існування Бога, який створив природу і суспільство, і за своєю волею керує ними.

Пантеїстичні ідеї розвилися вже в Древньому світі у формі гілозоїстичного одушевлення всього світу: індійська філософія (брахманізм, індуїзм, веданта); китайська філософія (даосизм); грецька філософія (Фалес, Анаксимандр, Анаксімен, Ксенофан). Пантеїзм існував у двох формах: "натуралістичний пантеїзм" (стоїки, неоплатонізм, Д. Бруно, частково Б. Спіноза) одухотворяє природу, наділяючи її божественними властивостями, і як би розчиняє бога в природі (нескінченний розум, світова душа і т.п.); "містичний пантеїзм" (І. Екхарт, Т. Мюнцер, М. Кузанський, С. Франк, В. Вейгель, Я. Беме, Н. Мальбранш), чи "панентеїзм", розчиняє природу в богі. Розквіт західноєвропейських пантеїстичних концепцій відноситься до XVI-XVII ст. (Д. Кардано, Ф. Патріці, Т. Кампанелла, Д. Бруно). У XVIII ст. пантеїстичні погляди розвивали Дж. Толанд (автор терміна "пантеїст"), І. Гете, І. Гердер, Ф. Шеллінг і Г. Гегель. У ХХ ст. ідеї пантеїзму виражає ряд видних учених-природників (наприклад, Е. Геккель, М. Планк, А. Ейнштейн, Ф. Капра, Дж. Уїллер, Д. Бом, Є. Вігнер).

Джерела деїзму знаходяться в середньовічній філософії. Розрізнені деїстичні вчення середньовічних філософів служили схованою формою атеїзму, але атеїзму специфічного: незалежності природи, суспільства і пізнання від божественного промислу. Як філософський напрямок, що виражає інтереси освіченої буржуазії

Нового часу, деїзм оформився в XVII ст. Його родоначальником є англійський філософ і політичний діяч Х. Чербері. Деїзм не був однорідною в філософському плані течією, до нього приєдналися і матеріалісти (Дж. Толанд, Дж. Локк, Ф. Вольтер, Ж. Руссо, Г. Лессінг, О. М. Радищев) та ідеалісти (Г. Лейбниц, Д. Юм, І. Кант). Для матеріалістів деїзм був найбільш легким способом звільнитися від релігії. Історично-прогресивна роль деїзму вичерпалася наприкінці XVIII ст., однак і сьогодні деїзм виступає копромісом між релігією та наукою.

6. *Атеїзм* – це система поглядів, що заперечує існування Бога і богів, усяких надприродних сил й істот, загробного світу, можливість чудес, безсмертя душі й ідею кари в загробному світі. Атеїзм заперечує будь-яку форму релігії. Розрізняють атеїзм двох рівнів: стихійний (тобто повсякденний) і теоретичний (тобто науковий). Тут доречно вказати специфічну форму атеїзму – "войовничий атеїзм", що розділяє пануючі в суспільстві антирелігійні установки, не має глибокої переконаності, спирається на негативні емоції, упередженість, а тому виявляється тим самим, що й релігійний фанатизм, тільки з негативним знаком.

У кожен історичну епоху змінювалися обсяг і зміст поняття "атеїзм". Історично першою формою атеїзму був атеїзм рабовласницького суспільства (у греків, наприклад, Протагор, Продік, Критій, Демокрит, Епікур, Лукрецій). У період феодального середньовіччя релігія стала пануючою формою ідеології; церква використовувала будь-які засоби проти атеїзму й вільнодумства, однак не змогла зупинити розвиток науки (наприклад, Ібн-Рушд, Авіценна, Сигер Брабантський, У. Оккам, Р. Бекон). Подальшим кроком у розвитку атеїзму був атеїзм буржуазної епохи (Відродження та Новий час), що був духовною зброєю буржуа проти феодалів (світських і кліру) за свої економічні і політичні інтереси (наприклад, Л. Валла, П. Мірандола, П. Помпонацці, Дж. Бруно, Д. Ваніні, М. Коперник, Д. Дідро, К. Гельвецій, Ж. Ламетрі, П. Гольбах, М. Ломоносов, Д. Анічков). Якісно новим ступенем у розвитку атеїстичної думки виступив марксистський атеїзм, що і сьогодні є до кінця послідовною, науковою, вищою формою атеїзму.

Така коротка характеристика основних форм вільнодумства.

5. Вільнодумство в Україні

Джерела українського вільнодумства відносяться до періоду Київської Русі. В епоху феодалізму в Україні, як і в інших країнах, пануюче положення займала релігійна ідеологія. Протест народних мас проти соціального гніту феодалів та офіційної ідеології, що його виправдовує, знайшов вираження у релігійних ересьях, які поширилися в XV-XVI ст. Реформаційний рух, що охопив у цей час Європу, в

українських землях Польсько-Литовської держави проявився у формі кальвінізму і соцініанства (антитринитаризму), що заперечує троїчність Бога, захоплюється іконоборством, проповідує віротерпимість, критикує духівництво та церковну ієрархію.

Велике значення для активізації вільнодумства й суспільно-політичної думки України XVII ст. мало поставлене ходом історичного розвитку питання про возз'єднання її з Росією. Серед найбільш цікавих полемічних добуток цієї епохи можна назвати, наприклад, "Апокризис" Христофора Філалета, "Протестація" Іова Борецького, "Нова міра старої віри" Лазаря Барановича, "Про істинну віру" Інокентія Гізеля. Ці добутки перейняті духом протесту проти польських феодалів і церковників.

Значний підйом вільнодумства пов'язаний з відкриттям у 1632 р. першого українського вищого навчального закладу – Києво-Могилянської колегії, перетвореної в 1701 р. у Київську академію. У числі найбільш видних мислителів, що викладали в колегії, можна назвати І. Кононовича-Горбацького, І. Гізеля, І. Кроковського, Л. Барановича, Ф. Прокоповича, С. Яворського. Поступово, всупереч вихідним теологічним установам, у колегії пробиває собі дорогу визначена матеріалістична тенденція.

Подальший розвиток українське вільнодумство знайшло найбільш повне вираження у творчості видатного українського філософа XVIII ст., просвітителя, гуманіста і демократа Г.С. Сковороди. Світогляд мислителя в цілому суперечливий. Однак Сковорода зміг висунути матеріалістичну тезу про вічність і нестворимість матерії. Розуміння ними Бога мало скоріше пантеїстичний, ніж ортодоксально-церковний характер.

Ідеї західноєвропейських вільнодумців XVIII ст. стали основою, ядром розвитку атеїстичних поглядів російських та українських мислителів. Вільнодумство було однією з основних рис українського Просвітництва. Наприкінці XVIII ст. і першій половині XIX ст. в Україні посилюється процес розкладання феодального ладу, росте новий уклад в економіці – капіталістичний, йде процес формування української нації. На початку XIX ст. великим центром наукової думки стає Харківський університет (відкритий у 1805 р.), а пізніше – Київський університет (відкритий у 1834 р.). Прогресивні вчені цього періоду, наприклад, В. Н. Каразін, В. І. Лапшин, А. І. Стойпович, М. І. Козлов, М. І. Ходнев, М. П. Шумлянський, виступили з критикою ідеалістичної інтерпретації наукових досягнень.

Сукупність суспільних відносин, що склалися в Україні до середини XIX ст., обумовила розвиток визвольного руху проти царату і кріпосництва, натхненником якого виступила революційна демократія. Ідеї антирелігійного вільнодумства найбільш яскраво виражені у творчості мислителя і поета Т. Г. Шевченка, що розглядав релігію як знаряддя утримання влади, реакційного впливу на свідомість народу.

Він викривав лицемірство тих, хто під прапором релігії реалізовував свої політичні інтереси. У цілому творчість Т. Г. Шевченка створила благодатний ґрунт для розвитку атеїзму, що яскраво проявився в українських революційних демократів у другій половині ХІХ ст., – наприклад, П. А. Грабовського, І. Я. Франка, Лесі Українки.

Величезне значення для розвитку українського вільнодумства у другій половині ХІХ ст. мало поширення марксизму. Жвавий інтерес до марксизму виявили П. А. Грабовський і М. М. Коцюбинський. Значну роль в ідейному житті України цього періоду відіграв М. П. Драгоманов, що набув популярності своєю пропагандою матеріалістичних поглядів на природу й атеїстичну діяльність.

Новий етап у розвитку українського вільнодумства пов'язаний з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції й існуванням радянської держави. Суперечливість даного періоду історії України не затемнює факту дійсних наукових досягнень таких українських мислителів, як, наприклад, П. І. Демчук, В. А. Юринець, Т. І. Степовий, Я. С. Розанов, П. В. Копнін, М. В. Попович, А. А. Аветисян, А. А. Еришев, В. І. Шинкарук, М. Л. Злотіна.

З розпадом Радянського Союзу, проголошенням незалежності Україна вступила в епоху соціокультурного перелому. Цей маргінальний період-перехід охопив системну кризу, в якій світоглядні хитання посідають особливе місце. Маргіналізація зі спадною соціальною мобільністю, падіння рівня життя простих українців і зміна життєвих орієнтирів сприяли тому, що етап секуляризації суспільства, що почався в радянський час, змінився сакральною тенденцією. Народ подався в релігію, шукаючи опори у "потойбічному" (правий був класик, думаючи, що релігія є самосвідомість людини, яка або ще себе не знайшла, або знову себе втратила). Безсумнівно український народ знову "знайде" себе.

Резюмуючи все сказане вище, підкреслимо, що вивчення динаміки взаємовідношень релігії та суспільства, визначення впливу релігії на різні сфери громадського життя, виявлення тенденцій у цій області є найважливіша функція теоретичної рефлексії. Головне тут розуміти, що релігія – не те, чого могло б і не бути, вона не є щось випадкове в суспільному житті. Релігія – це необхідний історичний етап освоєння людиною світу, релігія є однією з форм самосвідомості класових, економічних суспільств. Такі суспільства дуже мінливі, активно розвиваються. Тут продуктивні сили суспільства (речовинні і суб'єктивні) знаходяться в перманентному конфлікті з матеріальними, економічними відносинами (відносинами власності). Релігія, філософія, політика, право і т.ін. є ідеологічні форми, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його вирішення.

Науково-філософська рефлексія показала, що люди самі роблять свою історію, але вони її роблять не так, як їм спаде на думку, за обставин, що не самі вони вибрали, а які безпосередньо є в наявності,

дані їм і перейшли від минулого. Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над розумами живих. Індивіди-реакціонери, що в безлічі утворюють суспільство, прагнуть зберегти свою "особливість". Вони бажають залишитися тими, ким вони є, вимагаючи в той же час від суспільства принципової зміни, що може виникнути лише з їхньої власної зміни. Ми лише на початку шляху свідомої емансипації особистості від ненаукових ідеологій. Однак і прогрес тут у наявності. Історія здійснюється не самопливом, а опосередкована боротьбою соціальних партій. У кінцевому підсумку перемагає прогресивна партія, прогресивна тенденція. Історичні етапи секуляризації й атеїзації суспільства – тому приклад.

Немає нічого практичніше науково-філософської теорії. Однак теорія здійснюється у кожному народі лише остільки, оскільки є здійсненням його потреб. У цьому взаємозалежному соціальному русі адекватне теоретичне відображення взаємопереходів історичних етапів сакралізації та секуляризації, теїзації й атеїзації, догматизму й вільнодумства являє собою істотний внесок наукового релігієзнавства в здійснення емансипації суспільства від суспільних відносин односторонньої залежності, тобто звільнення особистості, в кінцевому підсумку, від односторонньої дії законів світобудови.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке вільнодумство? Які історичні етапи воно проходить у своєму розвитку?
2. Що таке теїзм і коли в історії суспільства встановлюється це відношення?
3. Які причини поширення деїстичних і пантеїстичних уявлень?
4. Що таке атеїзм? Які історичні етапи проходять атеїстичні уявлення?
5. Назвіть видних представників скептицизму, пантеїзму, деїзму й атеїзму.
6. У чому атеїстичний зміст поглядів перших філософів?
7. Які ідеї вільнодумства висловлювали середньовічні арабські філософи?
8. Що таке сакралізація й секуляризація?
9. Що таке релігійний модернізм?
10. У чому причини богоборчих тенденцій?
11. У чому ви бачите гуманістичний зміст сучасного матеріалізму?

Контрольні запитання і завдання

1. *Визначіть поняття:*
  - сакралізація;
  - богоборство;

- секуляризація;
- ересь;
- деїзм;
- пантеїзм;
- науковий атеїзм.

2. Дайте відповідь на запитання:

- чому релігія є необхідним, але минулим етапом в освоєнні людиною світу?
- в яку епоху сакралізація західноєвропейського суспільства й особистості на основі християнського віровчення досягла свого вищого розвитку?
- що є соціальною основою сакралізації ключових суспільних відносин?
- який світогляд є надійною основою для атеїзму?
- чому широкі народні маси не засвоїли принципи войовничого атеїзму радянського часу?

3. Назвіть (і запишіть):

- генеральну тенденцію сучасного етапу емансипації суспільства й особистості;
- послідовних атеїстів епохи Відродження;
- теоретичну основу ідеології прогресивних суспільних сил, зацікавлених в адекватному освоєнні світу;
- "гасло боротьби" сучасного історичного етапу, сформульоване гуманітарними науками;
- видних представників українського вільнодумства.

4. Назвіть (і опишіть):

- форми вільнодумства;
- історичні етапи розвитку вільнодумства;
- історично прогресивну роль скептицизму в теоретичній емансипації суспільства;
- напрямки сучасного західного вільнодумства;
- наслідки секуляризації в сучасному світі.

**ТЕМА: "РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В СИСТЕМІ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН
(СВОБОДА СОВІСТІ)"**

Основні поняття й імена

А) віротерпимість, світоглядний діалог, секулярний гуманізм, нетерпимість релігійна, відділення церкви від держави, свобода совісті, релігійна свобода совісті (свобода віросповідань), світський

характер державної освіти, теократія, екстремізм релігійний, релігієзнавча експертиза, фанатизм релігійний, екуменізм.

Б) М. Лютер, Т. Мюнцер, У. Цвінглі, Ж. Кальвін, М. Монтень, Б. Спіноза, Дж. Локк, П. Бейль, Ф. Вольтер, Ж. Мельє, П. Гольбах, Д. Дідро, К. Гельвецій, Ж. Ламетрі, Т. Джефферсон.

При вивченні теми доцільно керуватися таким планом:

1. Формування уявлень про свободу совісті.
2. Законодавче забезпечення свободи совісті в Україні.
3. Релігієзнавча експертиза.
4. Діалог і співробітництво віруючих і невіруючих – основа формування світського характеру української держави.

1. Формування уявлень про свободу совісті

Становлення сучасної незалежної держави пов'язано з вирішенням різноманітних проблем, від яких залежить його майбутнє. Гарантія прав людини і є одна з таких проблем. До числа важливих прав демократичної держави відноситься свобода совісті.

Перш ніж відповісти на запитання – "Що таке свобода совісті?" – слід зазначити, що з часу існування держави і церкви (релігії) як соціальних інститутів, між ними встановлювалися різноманітні взаємини. Режим цих відносин регламентувався спеціальними конституційно-правовими нормами. Згідно з релігієзнавчою теорією існують такі види чи положення правового статусу церкви в системі як демократичних, так і антидемократичних державно-правових режимів:

1. Держави з офіційно узаконеною і фактично пануючою церквою чи державною церквою. Такі державні режими іноді називають теократичними.

2. Держави з конституційно визнаною традиційною релігією (конфесією) у суспільстві, що займає пріоритетне положення серед інших віросповідань.

3. Держави з конституційно узаконеним відділенням церкви (релігійних організацій) від держави та школи від церкви.

Перший вид чи положення правового статусу церкви в державі характеризується тим, що вона є складовою державного апарату. Церкві як органу держави надані визначені повноваження державно-владного характеру. Вона виконує державно-політичні й адміністративно-правові функції в державі (юридичні повноваження в кримінально-правових, цивільних справах і т.п.). Політичний союз держави й церкви надавав останній узаконене право брати участь у політичному житті країни (представництво духовництва в державних органах, політичні та церковні союзи і т.п.), встановлював обов'язкові

релігійні церемонії під час державних заходів (коронація монархів, релігійна клятва, присяга і т.п.). У соціально-економічній сфері союз держави й церкви базується на загальних економічних інтересах, унаслідок чого церква на основі закону одержує від держави субсидії з капіталовкладень, землю у власність, звільнення від податків. У сфері виховання і освіти встановлюється монопольне право церкви, релігійної ідеології.

Друге положення правового статусу церкви в державі характеризується конституційно-правовим визнанням у суспільстві однієї традиційно існуючої релігії (конфесії) серед інших. Одночасно визнається відділення церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви. Визначеними правовими актами регламентується визначене положення як офіційної, так і інших конфесій. Найчастіше цей вид правового статусу церков у суспільстві обумовлений тим, що офіційно визнана традиційна релігія має великий вплив на велику частину населення, історично пов'язана з формуванням національної держави, безпосередньо вплетена в етнічну культуру і т.п.

Третє положення правового статусу церкви в державі характеризується відділенням у цілому церкви (релігійних організацій) від держави. Правовий режим відділення церкви від держави припускає:

- відсутність контролю і примусу з боку церкви у відношенні до громадян держави;

- невтручання держави у внутріцерковні справи, канонічну культову діяльність, церковне самоврядування;

- невиконання церквою державних функцій (соціально-політичних, адміністративно-правових, відсутність фінансування з державного бюджету);

- невтручання церкви в суверенне право держави, тобто верховенство, самостійність, повнота, неподільність влади в межах території країни, незалежність, рівноправність влади в зовнішніх відносинах;

- відсутність державно-правового контролю, примусу, іншого втручання в сферу відносин громадян до релігії та їхньої рівноправності в галузях господарського, державного, соціально-політичного життя, незалежно від їхнього відношення до релігії (незалежно від віросповідання);

- правову регламентацію позакультової діяльності релігійних організацій у державі і контроль за дотриманням ними встановлених державою законів;

- охорону законотворчої діяльності релігійними організаціями і захист прав віруючих.

У цих основних нормах визначаються зміст і сутність режиму відділення церкви від держави як відповідної правової форми взаємин держави і церкви, державних органів і релігійних організацій.

Відзначимо, що ця правова форма взаємин держави і церкви, коли церква відділена від держави, обумовлена низкою соціально-історичних, політичних, культурно-ідеологічних, правових факторів і тому в кожній країні має свої особливості прояву.

Таким чином, систематизація конкретно-історичних типів взаємин між релігією (церквою) і державою дозволяє виділити три типи таких відносин:

– *Віротерпимість* – це право громадян на привілейоване положення в державі однієї з релігій при визнанні права на сповідання інших.

– *Свобода віросповідань* – це право громадян на свободу вибору релігій і відправлення релігійних культів.

– *Свобода совісті* – це право громадян на свободу від духовного насильства, з якого би боку погроза такого насильства не виходила.

Наївна, стихійна віротерпимість існувала вже на етапі становлення древніх держав. Релігійна монополізація державного і громадського життя характеризувала епоху Середньовіччя. В епоху Відродження відбувається становлення цивільного суспільства і релігія стає приватною справою. Саме в цю епоху був сформульований принцип віротерпимості. Практичне втілення *релігійної* свободи совісті (свободи віросповідань) почалося в епоху Реформації (М. Лютер, Т. Мюнцер, У. Цвінглі, Ж. Кальвін). Принцип свободи совісті одержав своє теоретичне обґрунтування і розвиток у роботах філософів Нового часу (Б. Спіноза, Дж. Локк, П. Бейль). Французькі просвітителі Ж. Мельє, П. Гольбах, Д. Дідро, К. Гельвецій, Ж. Ламетрі сформулювали атеїстичний напрямок – радикальний варіант свободи совісті. Ф. Вольтер поглибив уявлення про свободу совісті. Подальшого розвитку цього концепту набуло законодавче закріплення у французькій "Декларації прав людини і громадянина" (1789), у Конституції США (1787) і американському Біллі про права (1794), документах ООН, наприклад, "Загальна декларація прав людини" (1949).

У самому загальному вигляді принцип свободи совісті означає забезпечення в суспільстві таких демократичних прав і свобод, що гарантують особистості свободу стосовно релігії, свободу переконання і можливість їхнього прояву в діях і вчинках не на шкоду іншим людям і суспільству в цілому.

Свобода совісті – це гарантія всім громадянам мати право на вільний вибір будь-якого історичного типу світогляду, вибір між релігією й атеїзмом, гарантія, законодавчо закріплена і практично реалізована. Необхідно підкреслити, що *вільний* вибір має на увазі *відповідальність* за такий вибір, оскільки свобода означає усвідомленість своїх дій.

Постановка питання про свободу совісті означає постановку питання про духовну свободу людини, про можливість існування для

індивіда такої області духовного життя, куди не має право втручатися ніяка влада, ніякі суспільні чи інші організації. Реалізація принципу свободи совісті означає визнання необхідності встановлення в соціальній взаємодії, у міжособистісних взаєминах і у відносинах із владою принципу толерантності (терпимості).

Відношення сучасних держав до принципу свободи совісті всіляке. В одних країнах релігійний вплив поширюється на різноманітні сфери громадського життя. В інших – формально декларується свобода віросповідання, але одночасно існують привілейовані релігії та релігійні течії. У третіх – здійснюється свобода совісті.

2. Законодавче забезпечення свободи совісті в Україні

Проблеми, пов'язані із забезпеченням свободи совісті в Україні, залишаються надзвичайно важливими відносно правового регулювання і досить складним напрямком внутрішньодержавної політики.

Протягом своєї історії український народ зберіг трактування релігії як засобу збереження власних і загальнолюдських надбань. Потреба захисту власної релігійної самобутності, що ототожнюється з культурно-національною самобутністю, ставала причиною масових народних повстань, національно-визвольних воєн, важливим фактором у зовнішньо-політичних відносинах. Наприклад, у Зборовському (1649) та Гадяцькому (1658) українсько-польських угодах декларувалися визнання політичної рівноправності українського та польського духівництва, відмовлення від польського релігійного прозелітизму (прагнення звернути інших у свою віру) в Україні.

Після підписання Переяславського договору (1654) про вхідження України до складу Російської держави зрушень у відношенні до формування прогресивних правових основ свободи совісті в Україні не сталося. З 1721 р. православна церква стала, по суті, державним міністерством – головним знаряддям установа духовно-світоглядної монополії. Російська імперія була країною з найбільш "невідокремленою" від держави церквою, тому державна влада не уявлялася без церкви. Зведення законів Російської імперії 1832 р. і "Положення про покарання кримінальних і виправних" 1845 р. проголошували російське православ'я пануючою релігійно-церковною структурою.

У Росії аж до ХХ ст. закон зобов'язував усіх підданих Російської імперії сповідати ту чи іншу релігію, "позасповідний стан" не допускався, а критика релігії як богохульство каралася каторжними роботами. Православ'я залишалася домінуючою релігією. Інші релігії та релігійні напрямки були лише "терпимими" чи піддавалися переслідуванням з боку пануючої церкви й держави.

На початку ХХ ст. цивільно-політичне життя України ознаменувалося утворенням перших політичних партій, що в політичних програмах і маніфестах формулювали своє відношення до релігії та церкви. Наприклад, програма Української народної партії (1902) передбачала забезпечення свободи "релігії, совісті, переконань", містила досить великий за обсягом розділ "Релігія". Програми Української демократичної партії й Української радикальної партії (1903) уміщали положення про свободу совісті з установленням права незалежності від кожної з релігій і відділення церкви від держави, націоналізації церковних і монастирських земель, рівність прав громадян незалежно від їхнього відношення до релігії. Українська демократично-радикальна партія (1905) добивалася скасування національно-релігійних привілеїв і обмежень, надання громадянам права належати до будь-якої віри чи не належати до жодної. Програма Української соціал-демократичної робочої партії (1905) у цих питаннях обмежувалася вимогами скасування релігійних привілеїв і націоналізацією церковного землеволодіння.

Серед завдань державного будівництва, що стали перед народом України після 1917 р., виділялися сформульовані в конституційних актах 1917-1920 рр. принципи забезпечення свободи совісті. У цих актах закріплювалися демократичні цивілізовані основи свободи совісті й державно-церковних відносин.

Згодом *войовничий* атеїзм, що насаджувався в СРСР, став ідеологічним знаряддям посилення тоталітарного режиму. Формально відділена від держави церква знаходилася під постійним контролем державних органів, випробувала постійні втручання в справи релігійних організацій. Очевидно, що в цих умовах декларація про свободу совісті значною мірою залишалася декларацією. Всупереч конституційним гарантіям держава втручалася у внутрішні справи релігійних організацій, прагнула відтіснити віруючих громадян на периферію громадського життя.

До нормативної основи законодавчого регулювання релігійно-церковного життя в Україні радянського періоду належали також прийняті в 1966 р. Президією Верховної Ради Української РСР Наказ "Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу" і Постанова "Про використання статті 138 Кримінального кодексу Української РСР". У 1976 р. було ухвалено "Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР". У 1978 р. Верховна Рада Української РСР прийняла нову Конституцію, де проголошувалося (стаття 56): "Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, висловлювати релігійні чи атеїстичні погляди. Розпалювати ворожість і ненависть через релігійні вірування забороняється. Церква в Українській РСР відділена від держави і школа – від церкви". У 1990 р.

у СРСР був прийнятий Закон "Про свободу совісті й релігійні організації".

З розпадом СРСР (1991) і утворенням незалежних держав (України в тому числі) постало питання взаємооднозначного узгодження декларацій про свободу совісті з практикою цього соціального руху в нових умовах. Необхідно підкреслити успішність, у відомому відношенні відповідних правових заходів у нашій незалежній Україні.

Гарантоване Конституцією України (1996) і відповідними законами право на свободу совісті можливо тільки в умовах дії юридичних норм, що забезпечують необхідні права й свободи релігійним організаціям, що вірують, і невіруючим громадянам і накладають на них окремі обов'язки. Такі норми поєднуються поняттям "законодавство про свободу совісті й релігійні організації".

В Україні закон "Про свободу совісті й релігійні організації" був прийнятий 23 квітня 1991 р. Він складається з шістьох розділів, що включають у себе 32 статті. У законі можна виділити такі основні положення:

– *Гарантія права на свободу віри та невіри.* Це право включає в себе свободу мати, приймати і змінювати релігію чи переконання відповідно до свого вибору і свободу одноосібно чи разом з іншими віруючими сповідати будь-яку релігію чи не сповідати ніякої, створювати релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні й атеїстичні переконання.

– *Рівність громадян незалежно від їхнього відношення до релігії.* При рівноправності громадян не допускаються які-небудь обмеження прав, установлення переваг залежно від відношення до релігії, порушення в зв'язку з цим ворожнечі та ненависті, образа громадян.

– *Відділення релігійних й атеїстичних об'єднань від держави.* У цьому положенні передбачається невтручання держави, його органів і посадових осіб у питання, що визначають відношення громадян до релігії, у внутрішню діяльність релігійних об'єднань, якщо ця діяльність не порушує вимог законів країни.

– *Світський характер системи державного утворення.* На основі цього закону доступ до освіти надається всім однаково: віруючим і невіруючим. Державна освіта не переслідує мети формування визначеного відношення до релігії. Це означає, що в державних навчальних закладах не допускається релігійна проповідь, навчання Закону Божому, катехізація (роз'яснення основ віровчення), хоча не виключається виклад історії релігії, її функцій у житті суспільства і людини. Рівною мірою не допускається й атеїстична пропаганда, свідоме і цілеспрямоване формування атеїстичних переконань.

– *Рівність релігійних об'єднань перед законом.* Жодна з релігій і релігійних організацій не користується якими-небудь перевагами чи обмеженнями. Держава нейтральна в питаннях віри і переконань.

– *Відповідальність за порушення законодавства, що забезпечує перетворення в життя свободи совісті.* Ця державна гарантія покликана захищати громадян від підступів релігійних фанатів-екстремістів, схильних виявляти насильство стосовно колишніх однодумців, що поривають із релігією.

Принципи свободи совісті, сформульовані в Законі "Про свободу совісті й релігійних організацій", знайшли закріплення в Конституції України, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (статтях №21, 35).

У нашій країні практично реалізуються всі три свободи, сукупність яких складає поняття "свобода совісті".

По-перше, віруючим громадянам України, що зробили вільний вибір на користь релігії, надано все необхідне для повного і безперешкодного задоволення своїх релігійних потреб, відправлення відповідного культу.

По-друге, віруючим громадянам України забезпечена можливість безперешкодно і безбоязно залишати релігійне суспільство і групи, іти з церковних об'єднань.

По-третьє, у нашому суспільстві існують всі умови для проведення атеїстичної роботи.

Таким чином, законодавство України приведено у відповідність з міжнародними актами і гарантує здійснення принципу свободи совісті.

3. Релігієзнавча експертиза

У нинішній духовно дезорієнтованій масі населення України (ширше – усього пострадянського простору) нову секту створити дуже легко. Але викоринити, наприклад, тоталітарну і таку секту, що стала кримінальною, після завершення формування її ієрархічної структури надзвичайно складно. Вона у випадку переслідувань з боку держави іде в підпілля і непередбачено виявляє себе в різних соціальних шарах.

Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над розумами живих не тільки в традиційних релігіях. У маргінальних, *нетрадиційних* (так званих *нових релігіях* та їхніх основних напрямках (неохристиянських, неоорієнталістських, сцієнтистських, "сатанинських", неопротестантських, неоязичницьких, містико-оздоровчих, тоталітарних) пережитки виражені ще сильніше. Очевидно, часта антигромадська і кримінальна спрямованість "нетрадиціоналістів" є дзеркальним віддзеркаленням особливостей їх "сектантського" буття: нелегальність чи напівлегальність існування, авторитаризм харизматичного лідера, еклектичність віровчення і

культу, молодіжний соціальний склад, опозиційність до офіційних релігій, тверда регламентація релігійного життя.

Проблема маргінальних релігійних груп не може не викликати серйозної заклопотаності всього суспільства. Такі маргінали стають фанатиками, що прагнуть навіть до світового панування. Усе більше випадків проникнення "сектантів" чи їхніх прихильників у державні структури керування, оборони, освіти. Спостерігається криміналізація таких сект. Найчастіше "сектантів" притягують за вбивство (ритуальне чи для збереження таємниці), доведення до самогубства, катування, викрадення людей, наруга над могилами, обіг психотропних засобів, сексуальні злочини, організацію масових безладів, вимагання, створення об'єднань, що роблять замах на особистість і права громадян, обман і зловживання довірою, маніпулювання конфіденційною інформацією про громадян. Здійснені "сектантами" злочини відрізняються високим ступенем нерозкриття.

Як показує найширший історичний досвід, релігійні переслідування, в якій би формі вони не виражалися, завжди приводили до зворотних результатів – чим сильніше тиск на ту чи іншу релігійну групу, тим інтенсивніше стає її активність. Саме обмеження релігійного життя (як, зрештою, і будь-якого іншого) за тими чи іншими критеріями, що не збігаються із загальнокримінальними, створює благодатний ґрунт для розвитку "підпільних" форм релігійності з усіма наслідками, що звідси випливають. Переведення маргінальних релігійних груп на нелегальне чи напівлегальне положення тільки ускладнює контроль над ними. Тільки офіційна реєстрація таких груп робить їх доступними для криміналістичного урахування та судово-релігієзнавчого вивчення, тільки надання їм рівних з іншими релігійними об'єднаннями прав дозволить вимагати від них виконання відповідних обов'язків.

Одним із засобів соціального контролю над антигромадськими проявами релігійності служить *релігієзнавча експертиза* (див. роботу Ю.В. Тихонравова "Судовое религиоведение" (1998)), спрямована на аналіз наслідків, що випливають з того чи іншого віровчення, на предмет можливих мотивів злочину.

Віросповідання, навіть якщо воно продемонструвало свою небезпеку для суспільства, не можна заборонити, тому що для здійснення цієї заборони треба було б увести контроль над думкою і цензуру інформації. Це недемократично, складно, дорого і багато на важко передбачувані наслідки. Можна лише забороняти ті релігійні організації, в яких стверджуються віровчення, що містять у собі в згорнутому вигляді злочинні мотиви. Досвід такої заборони в ліберально-демократичних країнах існує у відношенні тих організацій, що були не тільки релігійними, але і політичними, – насамперед нацистських, а також окремих окультних сект.

Якщо раніше релігійну організацію можна було закрити тільки на підставі прямого виявлення складу злочинної діяльності, то завдяки спеціальній, релігійній експертизі їх можна ідентифікувати як злочинні за характером заявленого чи навіть приховуваного фактичного віровчення. Недостатньо оголосити себе нацистом, щоб опинитися поза законом, але будь-яка діяльність нацистської організації незаконна. Так треба поводитися з релігійними організаціями, програмні (віровчительні) установки яких настільки ж небезпечні для суспільства, хоча ще і не реалізувалися на практиці.

Головне в релігієзнавчій експертизі – *визначити характер віровчення*. Основна проблема при цьому – приховання віруючими антигромадських і кримінальних особливостей своєї віри, які приваблюють увагу влади. Прямий шлях аналізу віровчень – аналіз віровчительних документів і опитування самих віруючих відповідно до спеціальної методики. Через неможливість йти цими шляхами можна використовувати непрямі – аналіз структури громади, характеру її історії, культової практики, соціального складу, суспільної діяльності.

Суспільна небезпека тієї чи іншої групи залежить насамперед від віровчення, а потім уже від характеру організації. Так, найбільшу ймовірність суспільної небезпеки несуть такі вчення: *апокаліптичні*, згідно з якими ми живемо в останні дні світу, і все ось-ось завалиться, тому прийшов час діяти; *окультні*, що приділяють величезну увагу деталям; *містичні*, згідно з якими границя між природним і надприродним світом умовна і хитка; *дуалістичні*, що визнають реальність активної сили світового зла і поклоняються йому; *нігілістичні*, що заперечують необхідність слідувати будь-яким правилам; *індивідуалістичні*, чи *імперіалістичні*, що закликають не рахуватися ні з чим, окрім власних інтересів чи інтересів своєї групи; *гіперактивні*, що прагнуть все і вся змінити; *життєзаперечуючі*, в яких виражається негативна оцінка тілесного й природного життя.

Що стосується структури цих груп, то слід зазначити такі моменти, як використання прийомів конспірації, військова дисципліна, технології "промивання мозків" і дріб'язкова регламентація життя віруючих. Ознайомлення з конспірацією може бути використано для приховання істинного віровчення (для влади і профанної публіки уявляється інше, більш "пухнате і гладке" вчення), а також для створення підпільних структур, які займаються діяльністю, що може привернути небажану увагу громадськості й влади. Військова дисципліна потрібна для проведення паравійськових операцій (наприклад, насильницьких політичних переворотів). Технології "промивання мозків" необхідні для переімпринтування (елімінації колишніх імпринтів – досить твердих програм поведінки – і створення умов уразливості до нового) у корисливих цілях харизматичних лідерів. Дріб'язковість регламентації життя віруючих свідчить найчастіше про прагнення до тотального контролю й абсолютної влади над ними з боку лідерів громади.

Звичайно, кожний вільний сповідувати будь-який спосіб розпорядження своїм життям, але реально розпоряджатися нею він може лише в межах аналогічної свободи інших людей (нагадаємо: право є міра свободи для всіх). Не всі віросповідання розділяють це положення. І такі віросповідання самі ставлять себе поза свободою совісті, і тому вони повинні бути обмежені у своїх проявах. І справа кожної освіченої, культурної людини – мати основи релігієзнавства для своєчасної профілактики злочинів, пов'язаних з релігією.

4. Діалог і співробітництво віруючих і невіруючих – основа формування світського характеру української держави

Конституція України і законодавчі акти про свободу совісті створюють правові основи для формування суспільного устрою, при якому кожен громадянин нашої держави міг би реалізувати право вільно мислити, вибирати і формувати найкращий для нього тип світогляду. Законодавство створює правові передумови для реалізації свободи совісті й створення української світської держави. Впровадження в соціальну практику правових положень можливо лише в ході мирного діалогу представників різних світоглядів, релігійних організацій і держави.

Відповідально відносячись до даної теми, необхідно вказати, що діалог світоглядів – справа непроста і багато в чому ще не вирішена. Суперечка світоглядів зумовлена їхньою природою. Світогляд має *ідеологічну* природу (світогляд регулює та направляє, оцінює й упирається, пророкує та переконує), в силу якої він, будучи навіть помилковим, для його носія завжди здається істинним. І тут аргументи опонентів, як правило, не діють.

"Впертість" людей у своїх переконаннях змушує дослідників поглиблювати тему світоглядного релятивізму. Однак англійський методолог К.Поппер у роботі "Миф концептуального каркаса" (1965) переконливо показав, що захисники світоглядного релятивізму висувають нереалістично завищені норми розуміння. Дійсно, думку про *неможливість* плідної дискусії на стику світоглядів не виправдано перебільшено. Світоглядний бар'єр, так само як чужа мова, не є абсолютним бар'єром. Винагородою за наші зусилля в дискусії буде розширення інтелектуального об'єму.

В умовах глобальності суспільних відносин життя змушує людей знаходити загальну мову, загальні інтереси, іти на компроміс. Плюралістично-еклектичне середовище сучасного суспільства поглиблює цю тенденцію: через зіткнення до діалогу.

Німецький філософ Х.-Г. Гадамер слідом за Сократом і Платоном справедливо думає (див. його "Істина і метод" (1960)), що в гуманітарному знанні діалог (бесіда) є генеральний метод досягнення істини. Усяке знання, на його думку, проходить через запитання,

причому запитання важче, ніж відповідь. Тому діалог, тобто запитання й відповідь, є той спосіб, яким здійснюється діалектика.

Мистецтво ставить запитання – це складне діалектичне мистецтво шукання істини, мистецтво мислення, мистецтво ведення бесіди, розмови (тут доречно згадати інститут парламентаризму – "говорильню"), що вимагає насамперед, щоб співрозмовники чули один одного, слідували за думкою свого опонента, не забуваючи, однак, "суті справи", про яку йде суперечка, а тим більше не намагаючись взагалі "зам'яти" запитання.

Діалектика як мистецтво ведення бесіди є і мистецтво утворення понять, тобто вироблення думок, загальних для співрозмовників. Однак більшість із нас слабо підготовлені до логіки запитання та відповіді. Тісний зв'язок між запитанням і розумінням формується так: "Той, хто претендує на звання мислячої людини, має запитувати", тобто має ставити проблеми і правильно вирішувати їх. Але і без *конгеніальності* тут не обійтись.

Можна дати узагальнюючу характеристику діалогу: *світоглядний діалог* – це специфічна форма соціокультурної взаємодії, основаної на волі, рівності й справедливості сторін, що беруть участь у ньому, спрямованої на прояснення, зближення та взаємне збагачення позицій світоглядної користі. Діалог використовують як *засіб* для досягнення *мети* – компромісу. Очевидно, що необхідна конкретизація мети у визначених історичних умовах.

Метою діалогу в нашій країні є об'єднання зусиль віруючих і невіруючих людей для створення цивільного суспільства, яке ґрунтується на ідеалах демократії й справедливості, створення суспільного клімату поваги, терпимості до різних світоглядних позицій, до реалізації прав, обов'язків і відповідальності людини за свої духовно-моральні орієнтації.

Щоб діалог був ефективним, його учасники мають керуватися засадами *рівноправності, взаєморозуміння, взаємоповаги, толерантності, конгеніальності, збагачення позицій*.

Суб'єктами діалогу є такі категорії громадян і соціальних груп:

– представники різних релігійних віросповідань, організацій, конфесій;

– з одного боку – віруючі громадяни і релігійні організації, а з іншого – держава в особі її законодавчих і владних структур;

– з одного боку – невіруючі громадяни, а з іншого – держава в особі її законодавчих і владних структур;

– віруючі громадяни в особі релігійних організацій та їхніх прихильників і невіруючі громадяни.

Велике значення надається діалогу, спрямованому на реалізацію принципів свободи совісті й світського характеру української держави. Із цих позицій метою діалогу є спроба перебороти ідеологічну зашореність конфесій. У цьому питанні кожна з релігійних організацій

має перебороти претензії на монопольне положення в державі чи регіоні, відмовитися від ідеї своєї вибраності, винятковості, переваги над іншими конфесіями, знайти загальну ціннісну основу, прагнути вирішувати конкретні практичні проблеми їхнього співіснування і взаємодії на основі принципів свободи, рівності, справедливості, поваги, толерантності один до одного, уникаючи силового тиску і націлюючись на компроміс.

Представники різних релігійних конфесій (християни, мусульмани, буддисти, іудеї і т.д.) можуть вести діалог за багатьма віросповідальними питаннями в дусі тенденцій екуменізму, спрямованих на взаємне зближення віросповідань.

Діалог релігійних організацій з державою в особі його законодавчих і владних структур має на меті законодавче і практичне забезпечення рівності всіх релігійних організацій і конфесій, створення сприятливих умов для можливості відправлення ними релігійного культу, навчання основам свого віровчення, удосконалювання світогляду кожного віруючого індивіда і т.д.

Діалог невіруючих із державою в особі його законодавчих і владних структур спрямовується насамперед на забезпечення конституційного права невіруючих дотримуватися своїх світоглядних позицій. Обов'язок держави – покласти край найменшим тенденціям реставрації "державного атеїзму". В такому діалозі має діяти багатий духовно-моральний потенціал секулярної свідомості, носіями якого є невіруючі.

Найбільш масштабними сторонами діалогу є *віруючі*, які входять чи не входять у релігійні організації, і *невіруючі*. Їхні зусилля мають бути спрямовані на скасування світоглядної нетерпимості *войовничих "ізмів"*, на взаємне зближення світоглядних позицій шляхом освіти, а саме, *дійсного* вивчення наук і світової культурної спадщини. Лише старанно просвіщаючись, можна розібратися у взаєминах історичних типів світоглядів, їхніх достоїнств і втрат, реакційної та прогресивної їхньої ролі в конкретно-історичних умовах. Добре вихована, високоосвічена, висококультурна людина віддасть перевагу духовним цінностям. Зближення віруючих і невіруючих видно на шляху впровадження в соціальну практику генерального принципу гуманізму: суспільство – засіб, людина – мета.

Отже, підкреслимо, що історично необхідним, обумовленим принциповим розвитком *приватної* власності, постановка питання про свободу совісті означає постановку питання про духовну свободу людини, можливість існування для кожного індивіда такої області духовного життя, куди не має право втручатися ніяка влада, ніякі суспільні чи інші організації.

Необхідно відзначити, що "свобода" є усвідомлена, пізнана необхідність і дії людини відповідно до цих знань, можливість і здатність вибору у своїх діях. Вільний вибір означає відповідальність.

На пізнанні та використанні об'єктивних законів спочиває свобода людей стосовно природи, суспільства і пізнання, що зростає в міру соціокультурного прогресу. Ігнорування цього науково-філософського висновку, підміна поняття "свобода" поняттям "сваволя" призводить до реакційного ідеологічного відображення проблеми зіткнення і діалогу світоглядів, до порушення гармонічної взаємодії релігії з державно-правовою сферою суспільства.

Люди вільні в сповіданні способу розпорядження своїм життям, але реально це можливо лише в межах міри свободи для всіх, тобто права. Не всі конфесії додержуються цього принципу міри. Очевидно, що такі віросповідання виявляються поза свободою совісті і повинні бути обмежені у своїх проявах. Своєчасна профілактика злочинів в області релігії необхідно пов'язана з поглибленням процесу обмирщення ключових суспільних відносин, процесу дифузії держави в цивільному суспільстві.

Свобода совісті ніколи не може бути абсолютною, оскільки пануючий в суспільстві світогляд, моральні норми, властиві цілому суспільству, вже обмежують свободу совісті. Необхідно також підкреслити, що держава свідомо йде на обмеження свободи совісті з метою забезпечення домінуючого в суспільстві світогляду. Реалізація принципу свободи совісті означає визнання необхідності встановлення в соціальній взаємодії, у міжособистісних взаєминах і у відносинах із владою принципів гуманізму.

Запитання для самоперевірки

1. Які положення правового статусу церкви в державі ви знаєте?
2. Який зміст поняття "свобода совісті"?
3. У чому полягає історична наступність рухів віротерпимості, свободи віросповідань і свободи совісті?
4. Що означає відділення церкви від держави?
5. Якими законодавчими актами гарантована громадянам України свобода совісті?
6. Чи правильно виправдувати релігійними переконаннями та розпорядженнями недотримання законів, відхилення від виконання громадянських обов'язків?
7. Чим викликана вимога реєструвати релігійні об'єднання?
8. У чому полягає зміст поняття "релігієзнавча експертиза"?
9. У чому полягає духовна цінність свободи совісті?
10. Чи можливий фактичний екуменізм (відповідь обґрунтувати)?
11. Світоглядний діалог як проблема.

Контрольні запитання і завдання

1. *Визначіть поняття:*

- віротерпимість;
- світоглядний діалог;
- секулярний гуманізм;
- свобода совісті;
- релігійна свобода совісті;
- релігієзнавча експертиза;
- екуменізм.

2. *Відповіді на запитання:*

- в яку історичну епоху сформувалася наївна, стихійна віротерпимість?
- в яку історичну епоху сформувалася релігійна монополізація державного і громадського життя?
- коли вперше пролунала думка: "Релігія є приватна справа"?
- чому необхідна релігієзнавча експертиза?
- коли усвідомлюється проблемність світоглядного діалогу (відповідь обґрунтувати)?

3. *Назвіть (і запишіть):*

- основні положення закону України "Про свободу совісті і релігійні організації" (1991);
- статтю Конституції України, яка стверджує положення свободи совісті;
- генеральний гуманітарний метод досягнення істини та суспільної згоди;
- принципи ефективного світоглядного діалогу;
- спосіб виявлення суспільно небезпечних, криміногенних релігійних організацій.

4. *Назвіть (і опишіть):*

- історичні етапи взаємовідношення релігії та держави;
- "три свободи", сукупність яких складає поняття "свобода совісті" в Україні;
- випадки необхідного залучення релігієзнавчої експертизи;
- найбільшу ймовірність суспільної небезпеки в нетрадиційних релігійних ученнях;
- типи світоглядного діалогу (у контексті державно-правових і релігійних відносин).

ДОДАТОК

Д.1. Список літератури

Тема: "Релігієзнавство в системі соціогуманітарного знання.

Предмет релігієзнавства"

1. Богомоллов А.С. Античная философия. – М., 1985.
2. Большой толковый социологический словарь: В 2 т.: Пер. с англ. – М., 1999.
3. Гараджа В.И. Религиоведение. – М., 1995.
4. Гегель Г. Г.-Ф. Философия религии: В 2 т. – Т. 1. – М., 1976.
5. Кимелев Ю. А. Философия религии. – М., 1998.
6. Майоров Г. Г. Цицерон и античная философия религии. – М., 1989.
7. Митрохин Л.Н. Религия и мы // Квинтэссенция: философский альманах. – М., 1990.
8. Никольский Н. М. Религия как предмет науки / Никольский Н. М. Избр. произв. по истории религии. – М., 1974.
9. Основы религиоведения: Учебник / Под ред. И. Н. Яблокова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2002.
10. Религиоведение: Учеб. пособие и учеб. словарь-минимум по религиоведению. – М., 2002.
11. Роберт Н. Белла Социология религии // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972.
12. Самыгин С. И., Нечипуренко В. Н., Полонская И. Н. Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов н/Д, 1996.
13. Секст Эмпирик. Против ученых. – Соч.: В 2 т. – Т. 1. – М., 1976.
14. Смелзер Н. Социология. – М., 1994. – С. 460 – 492.
15. Угринович Д. М. Психология религии. – М., 1986.
16. Юм Д. Естественная история религии. – Соч.: В 2 т. – Т.2. – М., 1966.

Тема: "Релігія як предмет дослідження"

1. Бонхоффер Д. Сопротивление и покорность // Вопр. философии. – 1989. – №10, 11.
2. Борунков Ю. Ф. Структура религиозного сознания. – М., 1971.
3. Булгаков С. Свет невечерний. Введение. – М., 1994.
4. Вайнгартрен П. Сходство и различие между научной и религиозной верой // Вопр. философии. – 1996. – №5.
5. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // М. Вебер. Избр. произв. — М., 1990.
6. Гараджа В.И. Социология религии: Учеб. пособие. — М., 1996.
7. Гегель Г. Г.-Ф. Философия религии: В 2 т. – Т. 1. – М., 1976.

8. Кант И. Религия в пределах только разума. Трактаты и письма. – М., 1980.
9. Кимелёв Ю.А. Философия религии. — М., 1998.
10. Кураев А. О вере и знании без антиномий // Вопр. философии. – 1992. – №7.
11. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1955.
12. Митрохин Л. Н. Философия религии: новые перспективы // Вопр. философии. – 2003. – №8.
13. Осипова Е. В. Социология Дюркгейма. — М., 1977.
14. Основы религиоведения: Учебник / Под ред. И. Н. Яблокова. — 4-е изд., перераб. и доп. — М., 2002.
15. Ортега-и-Гассет Х. Вера и разум в сознании европейского средневековья // Человек. – 1992. – №2.
16. Религиоведение: Учеб. пособие и учеб. словарь-минимум по религиоведению. — М., 2002.
17. Самыгин С.И., Нечипуренко В. Н., Полонская И. Н. Религиоведение: социология и психология религии. — Ростов н/Д, 1996.
18. Угринович Д. М. Психология религии. — М., 1986.
19. Флоренский П.А. Столп и утверждение истины / П. А. Флоренский. Соч.: В 2 т. – Т.1.
20. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. – М., 1985.
21. Фромм Э. Иметь или быть // Сумерки богов. – М., 1985.
22. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М., 1985.
23. Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии / К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. – Т.7. – М.: Политиздат, 1957.
24. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Соч. – Т. 20. – М.: Политиздат, 1961.

Тема: "Секуляризація і вільнодумство
у західноєвропейській культурі"

1. Тараненко В.М. Религиоведение: Учебно-справочное пособие. – Х., 1999.
2. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. – М., 1999.
3. История свободомыслия и атеизма в Европе / Под ред. Н.П.Соколова. – М., 1966.
4. Косарева Л.М. Социокультурный генезис науки Нового времени (Философский аспект проблемы). – М., 1989.
5. Куртц П. Испытание потусторонним: Пер. с англ. В.А.Кувакина. – М., 1999.
6. Атеистический словарь / Абдусамедов А.И., Алейник Р.М., Алиева Б.А. и др.: Под общ. ред М.П.Новикова. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1986.

7. Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520-1526 гг.: Пер. с нем., ист. очерк, комментарии Ю. А. Голубкина. – 2-е изд. – Х., 1994.

8. Кудрявцев В.В. Лекции по истории религии и свободомыслия: Учеб. пособие. – Минск, 1997.

9. Свободомыслие и атеизм в древности, средние века и в эпоху Возрождения / З.А.Тажуризина, А.Д.Суханов, М.М.Шахнович и др.; Под ред. А.Д.Сухова. – М., 1986.

10. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 1. – М., 1955.

11. Маркс К. Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура // Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М., 1956.

12. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. – М., 1990.

13. Трофимова З.П. Гуманизм, религия, свободомыслие. – М., 1992.

14. Тажуризина З.А. Идея свободомыслия в истории культуры. – М., 1987.

15. Наука и теология в XX веке (Критика теологических концепций науки) / Под ред. В.И.Гараджи и А.Д.Сухова. – М., 1972.

16. Жоль К.К., Мережинская Е.Ю. Наука. Религия. Общество. – К., 1986.

17. Скибицкий М.М. Мироззрение, естествознание, теология. – М., 1986.

Тема: "Релігія і церква в системі державно-правових відносин
(свобода совісті)"

1. Тараненко В.М. Религиоведение: Учебно-справ. пособие. – Х., 1999.

2. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. – М., 1999.

3. Конституция Украины: Принята на пятой сессии Верховной Рады Украины 28 июня 1996 года. – Х., 1998.

4. Закон Української РСР від 23 квітня 1991 р. № 987.XII "Про свободу совісті та релігійні організації" // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20.

5. Закон України від 23 грудня 1993 р. "Про внесення доповнень і змін до Закону УРСР "Про свободу совісті та релігійні організації" // Голос України. – 1994. 12 січня.

6. На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Д.Е.Фурмана и О.Марка (Смирнова). – М., 1989.

7. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б.Н.Бессонова. – М., 1988.
8. Тихонравов Ю.В. Судебное религиоведение. – М., 1998.
9. Лобазова О.Ф. Религиоведение: Учебник / Под общ. ред. проф. В.И.Жукова. – Ростов н/Д, 2004.
10. Религиоведение: Учеб. пособие / Под ред. проф. П.К. Лобазова. – Х., 2004.
11. Релігієзнавство: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / В.Х.Арутюнов, В.М.Мішин, Н.Ю.Бортникова та ін. – К., 2001.
12. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002.
13. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С.А.Бублика. – К., 1998.
14. Основы религиоведения: Учебник / Ю.Ф.Борунков, И.Н.Яблоков, К.И.Никонов и др.; Под ред. И.Н.Яблокова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2002.
15. Религиоведение: Учеб. пособие / Под ред. д.ф.н., проф. А.В.Солдатова. – 4-е изд., испр. и доп. – СПб, 2003.
16. Релігієзнавство: Підручник / За ред. В.І.Лубського, В.І.Теремка. – К., 2000.
17. Хвыля-Олинтер А.И., Лукьянов С.А. Опасные тоталитарные формы религиозных сект. – М., 1996.

Д.2. Тестові завдання

Тема: "Релігієзнавство в системі соціогуманітарного знання.
Предмет релігієзнавства"

1. *Релігієзнавство* – це наука:
  - а) про культури;
  - б) розвиток церкви;
  - в) інквізицію і хрестові походи;
  - г) походження, розвиток, сутність і природу релігії.

2. *Релігієзнавство оформилося в самостійну науку:*
  - а) у 5 ст. до н.е.;
  - б) період формування християнства;
  - в) Новий час;
  - г) на рубежі XIX-XX ст.

3. *Найбільш повне оформлення філософії релігії містилося в працях:*
  - а) Б. Спінози;
  - б) М. Вебера;

- в) Г. Г.-Ф. Гегеля;
- г) Е. Дюркгейма.

4. *Соціологія релігії вивчає:*

- а) церковні установи;
- б) церковні фінанси;
- в) історію релігійних організацій;
- г) суспільні релігійні інститути.

5. *Психологія релігії вивчає:*

- а) відносини особистості й суспільства;
- б) міжконфесійні відносини;
- в) історію та причини релігійних воєн;
- г) виникнення та розвиток релігійних потреб, почуттів і настроїв.

6. *Порівняльно-історичний аналіз займається:*

- а) вивченням міфології;
- б) вивченням історії церкви;
- в) вивченням історії церковного мистецтва;
- г) порівнянням конкретно-історичних проявів релігійної свідомості.

Тема: "Релігія як предмет дослідження"

1. *Релігія – це:*

- а) соціальний інститут;
- б) феномен первісної культури;
- в) визначений світогляд і дія, основана на вірі в надприродне;
- г) одна із сучасних суспільно-ідеологічних течій.

2. *Релігійна свідомість відрізняється від нерелігійної:*

- а) соціальною спрямованістю;
- б) ненауковим характером;
- в) простотою;
- г) наявністю феномена віри.

3. *Релігійний культ – це:*

- а) сукупність дій, спрямованих на встановлення зв'язку зі світом надприродних сутностей;
- б) один із типів релігійних організацій;
- в) первісне вірування;
- г) дії Папи Римського.

4. *Церква – це:*

- а) будинок для відправлення культу;

- б) тип релігійного світогляду;
- в) догматизована система норм і цінностей;
- г) релігійне об'єднання на основі визначеного культу, віросповідання і традиції.

5. *Суб'єктом культу є:*

- а) релігійна група чи індивід;
- б) регіональна церковна організація;
- в) папська курія;
- г) Київський патріархат.

6. *Релігійні відносини являють собою:*

- а) взаємини носіїв релігійної свідомості;
- б) відносини церкви і держави;
- в) індивідуальну культову практику;
- г) молитовний екстаз.

7. *Релігійна особистість – це:*

- а) людина, що має релігійні ідеї, почуття і бере участь у культових діях;
- б) людина, що має систему моральних норм і яка дотримується її у своїх діях;
- в) будь-яка людина, що має ідеали;
- г) людина, яка добре ерудована і дотримується у своєму житті визначених етикетних норм.

8. *Регулятивна функція релігії полягає:*

- а) у відправленні релігійного культу;
- б) підпорядкуванні діяльності визначеним цільовим і ціннісним установам;
- в) розвитку міжконфесіональних відносин;
- г) упорядкуванні церковної ієрархії.

Тема: "Секуляризація і вільнодумство
у західноєвропейській культурі"

1. *Сакралізація – це:*

- а) боротьба суспільства з релігією;
- б) залучення релігійно віруючих у воєнні дії;
- в) розкол православної церкви;
- г) залучення суспільства в релігійну діяльність;
- д) боротьба церкви з магією.

2. *Секуляризація – це:*

- а) ворожнеча релігійних конфесій;

- б) церковне покарання віруючих;
- в) тип індульгенції;
- г) священний союз християнських церков;
- д) звільнення суспільства від релігії.

3. *Пантеїзм* – це:

- а) древній атеїзм;
- б) релігійна молитва;
- в) віра в безліч духів;
- г) ототожнення Бога і Природи;
- д) віра в окультні сили людини.

4. *Єресь* – це:

- а) релігійне вчення, що визнає єдиного бога;
- б) релігійне вчення, що відхиляється від церковної доктрини;
- в) Символ Віри зороастрійців;
- г) християнське таїнство;
- д) заперечення вільнодумства.

5. *Креаціонізм* – це:

- а) віра у творчі сили церкви;
- б) процедура входження в християнську церкву;
- в) ієрархія католицького духівництва;
- г) релігійне вчення про божественне створення світу;
- д) відпущення гріхів.

6. *Теократія* – це:

- а) форма державного правління, що заперечує релігію;
- б) відношення двох релігійних конфесій;
- в) форма державного правління під началом церкви;
- г) форма керування християнськими церквами;
- д) владні відносини в протестантизмі.

Тема: "Релігія і церква в системі державно-правових відносин (свобода совісті)"

1. *Гуманізм* – це:

- а) ідеологія, що проголошує любов до людей;
- б) учення, що проголошує любов до Бога;
- в) ідеологія "скривджених і ображених";
- г) учення, що проголошує життя людини головною цінністю;
- д) релігійне вчення про походження людини.

2. *Віротерпимість* – це:

- а) визнання права на сповідання будь-якої релігії;
- б) визнання права переваги однієї релігії над іншими;
- в) визнання права переваги церкви над державою;
- г) визнання рівного права релігії та держави;
- д) визнання права терпимого відношення держави до релігії.

3. *Свобода совісті* – це:

- а) свобода вибору християнської релігії;
- б) вільний вибір громадян релігійного світогляду;
- в) вільний вибір будь-якого світогляду;
- г) свобода релігійної совісті;
- д) право громадян на вільний вибір будь-якого світогляду.

4. *Екуменізм* – це:

- а) рух за об'єднання християнських церков;
- б) релігійний напрям католицизму;
- в) православна секта;
- г) ретельність, запопадливість у справі поширення релігії;
- д) релігійно-екологічний рух.

5. *Релігієзнавча експертиза* – це:

- а) правова процедура, спрямована на виявлення ступеня релігійності;
- б) правовий засіб соціального контролю над антигромадськими проявами релігійності;
- в) право громадян спостерігати відправлення культів;
- г) право стеження за релігійними дисидентами;
- д) "польове" релігієзнавче дослідження.

6. *Світоглядний діалог* – це:

- а) тип світоглядної суперечки, спрямованої на перемогу;
- б) полеміка світоглядів;
- в) суперечливість, спрямована на виявлення істинного світогляду;
- г) процедура зближення і взаємного збагачення позицій світоглядної користі;
- д) еkleктичні релігійно-світоглядні дебати.

Д.3. Теми рефератів і реферативних повідомлень

Тема: "Релігієзнавство в системі соціогуманітарного знання.
Предмет релігієзнавства"

1. Історія формування наукових знань про релігію.
2. Філософія релігії: її історія, цілі та задачі.

3. Психологія релігії в теорії й практиці.
4. Соціологія релігії: предмет і задачі.

Тема: "Релігія як предмет дослідження"

1. М. Вебер про сутність і роль релігії в суспільстві.
2. Марксистська концепція релігії.
3. Гегелівський підхід до розуміння релігії.
4. Психоаналіз і релігія.
5. Релігійна й світська віра: загальне і різне.
6. Основні функції й роль релігії в суспільстві.
7. Релігія та соціальний прогрес.
8. Релігія в духовному розвитку особистості.

Тема: "Секуляризація і вільнодумство
у західноєвропейській культурі"

1. Скептицизм і спокуса потойбічним.
2. Вільнодумство сучасної епохи.
3. Гуманізм як засіб усебічного розвитку особистості.
4. Релігійний скептицизм і значимість життя.
5. Проблеми секулярного гуманізму.
6. Скептицизм і релігійні догми.
7. Чому секулярному гуманізму важко перемогти?
8. Проблеми емансипації суспільства й особистості.

Тема: "Релігія і церква в системі державно-правових відносин
(свобода совісті)"

1. Церква в системі державно-правових режимів.
2. Держава й церква в суверенітеті України.
3. Актуальні проблеми державно-церковних відносин у сучасному суспільстві.
4. Свобода совісті й права людини.
5. Конституційні гарантії свободи совісті в Україні.
6. Міжнародне право про свободу совісті й релігії.
7. Релігієзнавча експертиза в контексті релігійної ситуації сучасної України.
8. Проблема світоглядного діалогу в сучасному суспільстві.

Д.4. Короткий термінологічний словник

Тема: "Релігієзнавство в системі соціогуманітарного знання.

Предмет релігієзнавства"

Афект – сильний і відносно короткочасний емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною для суб'єкта життєво важливих обставин.

Дескриптивність – описовість, що не містить оцінних суджень.

Екзегетика – розділ богослов'я, що займається трактуванням значення і змісту Біблії.

Ірраціональне – у самому загальному розумінні – те, що знаходиться за межами розуму, алогічне, непорівнянне з раціональним мисленням.

Історія релігії – наукова дисципліна, що досліджує історію виникнення і розвитку релігії в цілому й окремих її формах.

Парадигма – поняття, що характеризує нормативність теорії, прийнятої як зразок науковим співтовариством.

Політеїзм (грецьк. poly – багато і theos – бог) - багатобожжя, поклоніння декільком богам на протигагу монотеїзму (єдинобожжю).

Психологія релігії – один із розділів релігієзнавства, що вивчає виникнення, розвиток, функціонування релігійних явищ у суспільній, груповій та індивідуальній психології.

Релігієзнавство – комплексна наукова дисципліна, що вивчає релігію в її сутнісно-загальному і конкретно-історичному бутті.

Сакралізація (від лат. sacer – священний) – 1) залучення в сферу релігійного санкціонування суспільної, групової й індивідуальної свідомості, діяльності й поведінки людей, соціальних інститутів і відносин; 2) наділення матеріальних предметів, персон, дій, мовних формул, норм поведінки магічними властивостями і зведення їх у ранг священних, святих.

Світогляд – сукупність поглядів та уявлень, що визначають відношення людини до світу і до різних явищ дійсності, його життєву позицію й ціннісну орієнтацію.

Секуляризація (від лат. saecularis – мирський, світський) – процес звільнення різних сфер суспільства, суспільної, групової, індивідуальної свідомості, діяльності й поведінки людей, соціальних відносин та інститутів від впливу релігії.

Соціологія релігії – один із розділів релігієзнавства, що вивчає суспільні основи релігії, соціальні закономірності її виникнення, розвитку й функціонування.

Теїзм (грецьк. theos – бог) – релігійне вчення, що визнає існування особистого бога, трансцендентного світу.

Толерантність – терпимість до чужих думок і вірувань.

Філософія релігії – філософське пояснення релігії та її оцінка, обумовлені загальною філософською концепцією того чи іншого мислителя.

Тема: "Релігія як предмет дослідження"

Аксіологія (грецьк. axia – цінність і logos — вчення, слово) — філософське дослідження природи цінностей.

Апологія (грецьк. apologia) — упереджений захист, заступництво, вихваляння.

Гіпостазування (грецьк. — сутність, субстанція) – перетворення окремих сторін, властивостей, відносин у самостійні сутності.

Деномінація (від лат. dementia — перейменування)— тип релігійної організації, що посідає середнє місце між церквою і сектою. У церковному використанні цей термін уперше з'являється в 1643 р. на Вестмінстерській Асамблеї для позначення конгрегаціоналістською меншістю пресвітеріанської більшості.

Детермінанти релігії (лат. determino – визначаю) – комплекс факторів, які створюють можливість і необхідність появи й існування релігії.

Досвід релігійний – безпосереднє переживання зустрічі, «з'єднання» з Богом (чи іншим надприродним).

Іманентне (лат. immanens) — той, що перебуває, властивий речі, тому чи іншому процесу, явищу.

Катарсис релігійний (грецьк. katharsis — очищення) — феномен психології віруючих, що полягає в почутті полегшення, яке переживає віруючий у зв'язку зі здійсненнєм молитви чи іншої культової дії.

Культ релігійний (лат. cultus – шанування, оброблення, відхід) – вид релігійної діяльності; сукупність практичних дій, спрямованих на встановлення зв'язків зі світом надприродних сутностей.

Легітимація (лат. legitimus — законний, узаконений) — визнання чи підтвердження законності якого-небудь права, повноваження визначених рішень.

Нумінозне (лат. numen — божественна воля, влада, сила божества) — сила, що виходить від божества.

Організація релігійна — об'єднання людей на основі спільності релігійних поглядів.

Почуття релігійні — емоційне відношення віруючих до об'єктів релігійної віри, до сакралізованих речей, персон, місць, дій, один до одного і до самих себе.

Профанний світ – світ, протилежний сакральному, світ посясторонній, світський, морально недосконалий.

Сакральний світ (від лат. sacer – священний) – світ священний, таємний, недоторканий, абсолютно досконалий.

Секта — тип релігійної організації, опозиційної стосовно тих чи інших релігійних напрямків.

Соціальна роль релігії — результат виконання релігією функцій.

Теологія (грецьк. theos — бог і logos — учення) чи богослов'я — систематизоване віровчення.

Трансцендентний (лат. transendens — той, що переступає, виходить за межі) — те, що перебуває за межами свідомості й пізнання.

Функції релігії — основні напрямки впливу релігії на суспільство, групу, особистість.

Харизма (грецьк. charisma) чи благодать — особлива божественна сила, дарована людині зверху.

Тема: "Секуляризація і вільнодумство у західноєвропейській культурі"

Антиклерикалізм — це ідейний і соціальний рух, спрямований проти вимог духівництва і церкви в цілому на панування в суспільстві.

Атеїзм (від грецьк. а — заперечення і theos — бог) — це система поглядів, що заперечує існування Бога і богів, усяких надприродних сил й істот, загробного світу, можливість чудес, безсмертя душі й ідею кари в загробному світі. Атеїзм заперечує релігію, в якій би формі вона не виступала.

Богоборство — це протест проти Бога, що створив світ, що уявляється людині жорстоким і несправедливим.

Богобоязливість — це переживання людини, пов'язані з фактом можливого порушення нею розпоряджень релігії, та впевненість, що за цим випливає відплата з боку надприродних сил.

Богохульство — церковне поняття, що означає ображення будь-якого об'єкта релігійного поклоніння.

Відлучення від церкви — виключення зі складу членів даної церкви; практикується в багатьох релігіях, у тому числі християнстві й іудаїзмі.

Вільнодумство релігійне — це течія суспільної думки, що відкидає релігійні заборони на раціональне осмислення догматів віри й відстоюючу свободу розуму в пошуках істини.

Деїзм (від лат. deus — бог) — філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособова першопричина світу, що знаходиться поза ним і не втручається в розвиток природи й суспільства.

Догматизм (від грецьк. dogma — думка, вчення, рішення) — спосіб мислення, що оперує незмінними поняттями, без урахування нових даних практики і науки, конкретних умов місця і часу, тобто ігнорує принцип творчого розвитку і конкретності істини.

Єресь — релігійні вчення, що відхиляються від офіційної доктрини церкви в питаннях догматики, культу, організації.

Індиферентизм релігійний – це байдужість до релігії чи до її істотних ідей.

Креаціонізм – релігійне вчення про божественне створення світу, живої та неживої природи, а також суспільства.

Модернізм релігійний – один зі способів пристосування релігії до нових умов її існування.

Нігілізм релігійний (від лат. nihil – ніщо) – це заперечення релігії та її моралі в ім'я твердження анархічного свавілля людини.

Пантеїзм (від грецьк. pan – всі і theos – бог) – філософське вчення, що максимально зближує поняття "бог" і "природа" з тенденцією до їхнього ототожнення.

Скептицизм (від грецьк. skeptikos – критикуючий) – філософська концепція, що піддає сумніву можливість пізнання об'єктивної реальності; скептицизм одержує найбільше поширення в ті періоди розвитку суспільства, коли старі, колишні суспільні ідеали вже розхитані, а нові ще не зміцнилися.

Теократія – форма державного правління, при якій влада знаходиться в руках церкви і духовництва.

Цензура духовна – система нагляду за друкованими виданнями з боку церкви з правом заборони їхнього випуску до видання.

Тема: "Релігія і церква в системі
державно-правових відносин (свобода совісті)"

Відділення церкви від держави – проведені державою на основі невтручання у внутріцерковні справи (богослужбові, канонічні) відсторонення церкви від участі в державному керуванні (вилучення з її ведення актів цивільного стану, скасування інституту військових капеланів і т.ін.), заборона викладання релігійних віровчень у школі і відмова держави від примусу громадян до сповідання тієї чи іншої релігії.

Відповідальність – категорія етики й права, що відбиває особливе соціальне і морально-правове відношення особистості до суспільства (до людства в цілому), що характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм; категорія відповідальності обіймає соціально-філософську проблему співвідношення здатності й можливості людини виступати як суб'єкт (автор) своїх дій; моральна відповідальність є невідчужуваною, цілісною, персональною: вона не може бути безособовою, від неї не можна відмовитися чи ухилитися, її неможливо поділяти з іншими чи перекладати на інших.

Віротерпимість – це право громадян на привілейоване положення в державі однієї чи декількох релігій при визнанні права на сповідання інших.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський) – історично вища форма світогляду, що виражає повагу достоїнства і прав людини, його цінність як особистості, турботу про благо людей, їхній всебічний розвиток, про створення сприятливих для людини умов суспільного життя; гуманізм є антипод усякого роду фанатизму, ригоризму, нетерпимості, неповаги точки зору і знань інших; гуманізм є наукова ідеологія, тобто свідомість сутнісної спільності, що історично розвивається, всіх без винятку народів, що населяють нашу планету, гуманізм – це совісна, моральна свідомість того, що людяність, незважаючи на численні протидії, які постійно ставлять її під знак питання, поступово стає і згодом, безсумнівно, стане атрибутом людства.

Екстремізм релігійний – ідеологія та діяльність у край фанатичних елементів у релігійних організаціях.

Екуменічний рух (від грецьк. *oikumene* – всесвіт, населений світ) – рух за об'єднання християнських конфесій; незважаючи на те, що ідеологія екуменізму має суперечливий і непослідовний характер, діяльність багатьох екуменічних організацій визначеною мірою сприяє світоглядному діалогу, розрядженню міжнародної напруженості, боротьбі за мир і безпеку народів.

Нетерпимість релігійна – ворожнеча, ненависть до інаквовірних, а також дії, що впливають з них.

Переконання атеїстичні – впевненість особистості в істинності світогляду сучасного матеріалізму та наукового атеїзму, оснований на даних усього корпусу наукового знання, практики і реалізована в поведінці.

Релігійна свобода совісті (свобода віросповідань) – це право громадян на свободу вибору релігій і відправлення релігійних культів.

Релігієзнавча експертиза – це правова процедура, спрямована на аналіз наслідків, що впливають з того чи іншого віровчення, для виявлення можливих мотивів злочину.

Світоглядний діалог – це специфічна форма соціокультурної взаємодії, основаної на свободі, рівності й справедливості сторін, що беруть участь у ньому, спрямованої на прояснення, зближення та взаємне збагачення позицій світоглядної користі.

Світський характер державної освіти – правовий закон, що забезпечує однаковий доступ до освіти як віруючих, так і невіруючих, що не допускає в навчальних закладах релігійної проповіді, навчання Закону Божому, катехизації й атеїстичної пропаганди.

Свобода – філософська категорія, що виражає відношення між діяльністю людей і об'єктивними законами природи, суспільства і пізнання; це усвідомлена, пізнана необхідність і дії людини відповідно до своїх знань, можливість і здатність вибору у своїх діях; люди не завжди вільні у виборі умов своєї діяльності (об'єктивний фактор історії), однак вони мають відому свободу у виборі цілей і особливо

засобів (суб'єктивний фактор історії); поняття "свобода" часто підмінюють поняттям "сваволя", ототожнювати ці поняття неприпустимо ("свобода" має на увазі відповідальність за вибір і вчинок, а "сваволя" біжить від відповідальності).

Свобода совісті – це право громадян на свободу від духовного насильства, з якого боку погроза такого насильства не виходила; це право громадян сповідувати будь-який історичний тип світогляду і вести його пропаганду; це право громадян сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти релігійні культу чи вести атеїстичну пропаганду; свобода совісті припускає скасування принципів войовничих "ізмів": викривати і переслідувати.

Секулярний гуманізм – учення, відповідно до якого релігійні системи є творчий продукт ідеалізованої уяви, в якому люди топлять свої мрії.

Совість – етична категорія, що виражає вищу форму здатності особистості до морального самоконтролю, бік її самосвідомості; совість включає в себе самооцінку вже зроблених дій на основі розуміння людиною своєї відповідальності перед суспільством; совість припускає здатність індивіда критично ставитися однаково до своїх і чужих думок відповідно до об'єктивних потреб суспільства, а також відповідальність людини не тільки за власні дії, але і за все те, що відбувається довкола неї.

Теократія (від грецьк. theos – бог і kratos – влада) – форма правління, при якій влада в державі знаходиться в руках глави церкви і духівництва (наприклад, теократичною державою є сучасний Ватикан, і його глава – папа римський – користується необмеженою владою).

Фанатизм релігійний – сліпа, доведена до крайнього ступеня прихильність релігійним ідеям і прагнення до неухильного слідування їм у практичному житті, нетерпимість до іновірців і інакомислячих.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Релігієзнавство в системі соціогуманітарного знання. Предмет релігієзнавства	4
Релігія як предмет дослідження	13
Секуляризація і вільнодумство в західноєвропейській культурі.....	32
Релігія і церква в системі державно-правових відносин (свобода совісті).....	48
Додаток.....	63

Корогодова Євгенія Петрівна
Чернієнко Володимир Олександрович

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Редактор Т. Г. Кардаш

Зв. план, 2006

Підписано до друку 29.05.2006

Формат 60x84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк.

Ум.-друк. арк. 4,4. Обл.-вид. арк. 4,93. Наклад 300 прим.

Замовлення 282. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

"Харківський авіаційний інститут"

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр "ХАІ"

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 1

izdat@khai.edu